

KNAPP ÉVA–TÜSKÉS GÁBOR

A HALÁL MOTÍVUMA
A MAGYARORSZÁGI IRODALMI EMBLEMATIKÁBAN

A halállal kapcsolatos magyarországi és magyar vonatkozású irodalmi emblematika vizsgálatában legalább három körülményt nem szabad figyelmen kívül hagyni. 1. A kora újkori uralkodói és főúri temetések gyakorlata, a gyászszertartások tervezetei, cselekménysora és szimbolikus látványelemei régóta kutatott, ma is új eredményeket hozó téma,¹ míg a halálról alkotott kép, a halállal kapcsolatos elméleti gondolkodás alakulása és ennek irodalmi lecsapódása jóval kevésbé ismert. 2. Az irodalom és a képzőművészetek rendkívül változatos módon dolgozták fel a halál témáját, s alig van irodalmi műfaj, melyben ne találkoznánk vele.² Az irodalom történetére egészen a 18. század közepéig jelentős befolyást gyakoroltak az egyházak, s a kultúra keresztény szabályozása és a teológiai-morális szemlélet nagymértékben meghatározta a halálról való gondolkodás

¹ Az újabb szakirodalomból vö. pl. JAKÓ Klára, *Adalék fejedelmeink temetkezésének kérdéséhez = Emlékkönyv Jakó Zsigmond nyolcvanadik születésnapjára*, szerk. KOVÁCS András, Kolozsvár, 1996, 240–243; HORN Ildikó, *Ismeretlen temetési rendtartások a 16–17. századból*, ItK, 102(1998), 760–772; Géza PÁLFFY, *Die adelige Funeralkultur und Typen von Grabdenkmälern im Königreich Ungarn im 16. und 17. Jahrhundert = Macht und Memoria: Begräbniskultur europäischer Oberschichten in der Frühen Neuzeit*, Hrsg. Mark HENGERER, Köln–Weimar–Wien, 2005, 483–515; SZABÓ Péter, *Temetkezési kultúránk újabban felfedezett forrásai elé = Uő. Jelkép, rítus, udvari kultúra: Repräsentáció és politikai tekintély a kora újkori Magyarországon*, Bp., 2008, 159–178.

² Néhány kiragadott példa: HELTAI Gáspár, *Vigasztaló könyvecske*, Kolozsvár, 1553; PESTI György, *A halálról való emlékeztető ének [1560] = Régi magyar költők tára: XVI. század*, 6, kiad. SZILÁDY Áron, Bp., 1912, 25–36, 327–343; *Pesti György Haláltánc éneke Holbein képeivel*, közli DÉZSI Lajos, Bp., [1927]; a Pestinek ösztönzésül szolgáló latin mű francia eredetijéhez vö. Gisèle MATHIEU-CASTELLANI, *Emblèmes de la mort: Le dialogue de l'image et du texte*, Paris, 1988, 36–46; DEBRECZENI [S.] János, *A keresztyén embernek e világtól való elbúcsúzásának formája = Uő. Christianus suspirans*, Debrecen, 1615, 43. fejezet; *Az halandó és ítélletre menendő tellyes emberi nemzetnek fényes tüköri*, ford. LÉPES Bálint, I, Prága, 1616 (2. kiad.: Eger, 1771); NYÉKI VÖRÖS Mátyás, *Tintinnabulum tripudiantium*, Pozsony, 1636 (2. kiad.: Pozsony, 1644); kiadva: *Régi magyar költők tára: XVII. század*, 2, s. a. r. JENEI Ferenc, KLANICZAY Tibor, KOVÁCS József, STOLL Béla, Bp., 1962, 175–219, 483–493; DARHOLCZ Kristóf, *Novissima tuba azaz Ítéletre serkentő utolsó trombitaszó*, s. a. r., jegyz. NÉMETH S. Katalin, utószó JANKOVICS József, Bp., 1986; *Halotti emlékvers Bethlen Elek fölött és Tótfalusi Kis Miklós ismeretlen műve 1697-ből*, bev., kiad. DÉZSI Lajos, Bp., 1895; BÖKÉNYI János, *A halál beszélgetése (1772) = Protestáns iskoladramák*, s. a. r. VARGA Imre, Bp., 1984, 401–415.

kereteit.³ 3. A téma- és motívumtörténeti kutatások – a nemzetközi tendenciáknak megfelelően – az utóbbi évtizedekben meglehetősen háttérbe szorultak, s csupán kevés vizsgálat készült a halálról mint irodalmi témáról.⁴

A magyarországi és magyar vonatkozású emblémáskönyvekben, emblematikus kéziratokban és nyomtatványokban előkelő hely illeti meg a mulandóságot, az elmúlást és a halált közvetlenül vagy áttételesen tematizáló kép–szöveg együtteseket. Az 1542–1826 közötti időszakra vonatkozó, több mint 150 tételes bibliográfia⁵ közel ötven tétele, azaz a művek mintegy egyharmad része tartalmaz olyan szimbólumokat, emblémákat és emblémaleírásokat, amelyek kapcsolatban állnak a halállal, az élet végessége és a mulandóság gondolatával. Ugyanakkor a halál csak kivételesen vált egész emblematikus művek meghatározó témájává. Ezek a művek más-más feladatot töltöttek be, különböző műfajokat és eltérő reflexiós szinteket képviselnek. Együttes vizsgálatukat az emblematikus kifejezőmód következetes használata, valamint a halál motívumának rendszeres és változatos tematizálása indokolja. Az emblémákat műfajok szerint csoportosítva, a reprezentatív példák kiemelésével mutatjuk be, tárgy- és eszmetörténeti metszetet adva a forrásanyagról.

Zsámboky János halállal kapcsolatos emblémái

Ismeretes, hogy *Emblematájában* Zsámboky következetesen törekedett az emberi élet minél szélesebb körű bemutatására, s több emblémájának központi témája vagy hangsúlyos motívuma a halál. Az „In morte vita” (Élet a halálban) mottójú emblémát az általa

³ István BITSKEY, *The Role of Churches in the Development of Hungarian Baroque Literature*, Synthesis (Bucarest), 18(1991), 33–41; Uő, *Konfessionen und literarische Gattungen der frühen Neuzeit: Beiträge zur mitteleuropäischen vergleichenden Kulturgeschichte*, Frankfurt am Main, 1999.

⁴ Így pl. ELEK Oszkár, *A halál motívuma és a haláltánc, I–IX*, Athenaeum, 16(1907), 30–39, 160–174, 374–380, 487–496; 17(1908), 55–61, 213–219, 351–356, 468–483; 18(1909), 162–189; KOZÁKY István, *A középkori haláltánc keletkezéstörténete, I–II*, EPhK, 50(1926), 90–101, 202–210; Uő, *A haláltáncok története – Geschichte der Totentänze, I–III*, Bp., 1936, 1941, 1944; PERÉNYI J. Livia, *A halálgondolat fejlődése három század magyar lírájában*, bölcsészdoktori értekezés, (Bonyhád), 1934; MAKAY Gusztáv, *A halál költészete a magyar lírában Vörösmartytól Adyig*, bölcsészdoktori értekezés, Pécs, 1937; TERESTYÉNI Ferenc, *A halál kifejezése a Szigeti veszedelemben*, MNy, 78(1954), 211–212; KLANICZAY Tibor, *Zrínyi Miklós*, Bp., 1964, 274–279; LUKÁCSY Sándor, *Ubi sunt: Egy formula rövid életrajza = Uő, Isten gyertyácskái*, Pécs, 1994, 286–318; Uő, *Magyar haláltáncok = Uo.*, 319–356; SZILASI László, *Argumenta mortis (Érvek és ellenérvek a hősi halálra: becsület és méltóság a régi magyar elbeszélő költészetben és emlékiratokban)*, ItK, 101(1997), 217–234. Vö. KECSKEMÉTI Gábor, *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet: A magyar nyelvű halotti beszéd a 17. században*, Bp., 1998.

⁵ KNAPP Éva, *Irodalmi emblematika Magyarországon a XVI–XVIII. században: Tanulmány a szimbolikus ábrázolásmód történetéhez*, Bp., Universitas Kiadó, 2003 (Historia Litteraria, 14), 285–304; Éva KNAPP, Gábor TÜSKÉS, *Emblematics in Hungary: A Study of the History of Symbolic Representation in Renaissance and Baroque Literature*, Tübingen, Max Niemeyer Verlag, 2003 (Frühe Neuzeit, 86), 253–267; Uők, *The Emblem in Hungary = Companion to Emblem Studies*, ed. Peter M. DALY, New York, AMS Press, 2008, 223–249.

személyesen ismert⁶ velencei filológusnak és nyomdásznak, Paolo Manuziónak, Aldus Manutius fiának ajánlotta.⁷ A képen a halál és a halálon túli élet jól ismert jelképei láthatók: a lenyugvó nap sugarai megvilágítják a glóbuszon elhelyezett, babérkoszorúval övezett, szárnyas koponyát, mely fölött homokóra és nyitott könyv; a glóbusz alatti harmona a hírnév jelképe. Arthur Henkel és Albrecht Schöne értelmezése szerint, mellyel lényegében egyetérthetünk, az embléma a halálon túli dicsőséget jelenti.⁸

Az epigramma első négy sorában Zsámboky kifejti, hogy aki magát nem kímélve, éjjel-nappal tanulmányainak élt, annak hírneve elterjed a világban, és halála az égbe emeli („in caelum fata suprema vehunt”). Az 5–6. sorban értelmezi a mottót: „Mortua non mors est, quae etiam post funera vivit, / Hoc decus a Musis, praemia tanta ferunt.” (A halál nem halál annak, aki a temetésén túl is élő marad, ilyen dicsőséget és jutalmat kap ő a múzsáktól.) Ezt követően hivatkozik a kép motívumaira, s az utolsó két sorban megnevezi forrásukat, mondván: a szimbólumok megtalálhatók Juan Luis Vives brugge-i márvány síremlékén. Paolo Manuzio és Vives ismerhették egymást, mivel Vives műveinek egy része Velencében jelent meg. Zsámboky szimbólumválasztását ösztönözhetette az is, hogy Vives és Manuzio közel egy időben dolgozott Vergilius műveinek kiadásán.⁹

A horatiusi „Non omnis moriar”-gondolat (Carm. II, 30, 6; Nem halok meg egészen) egy másik változatát hasznosítja Zsámboky a túlzott szókimondása miatt megöletett költő, Antiphón halálát középpontba állító emblémában.¹⁰ A mottó – „Sola culpa praestanda” (Egyedül a [saját] bűn vállalandó) – és a kép között megnevezi a témát: „De An-

⁶ Zsámboky itáliai tanulmányai és 1553-tól Padovából tett utazásai során ismerkedett meg Francesco Robortello, Petrus Victorius és mások mellett Paolo Manuzióval. Az 1556 és 1571 közötti időből jelentős számú egymáshoz írt levelük maradt fenn. Manuzio egyik levelében örömet fejezte ki, hogy három fia közül a legidősebb, Aldo Manuzio Zsámboky János társaságába került. Imre VÁRADY, *Relazioni di Giovanni Zsámboky (Sambucus) coll'umanesimo italiano*. Bp., Corvina Kiadó, 1935, 10; Hans GERSTINGER, *Die Briefe des Johannes Sambucus (Zsamboky) 1554–1584*. Wien, 1968, 10, 14, 16, 23–24, 58–60, 71–73, 123–125; vö. TÉGLÁSY Imre, *A nyelv- és irodalomelmélet kezdetei Magyarországon (Sylvester Jánostól Zsámboky Jánosig)*. Bp., Akadémiai Kiadó, 1988, 58. Köszönjük Almási Gábornak, hogy rendelkezésünkre bocsátotta az általa összegyűjtött Zsámboky-levelezés jegyzékét.

⁷ ZSÁMBOKY János (Joannes SAMBUCUS), *Emblemata*, Antverpiae, Ch. Plantin, 1564, 116. Vö. Arnoud VISSER, *Joannes Sambucus and the Learned Image: The Use of the Emblem in Late-Renaissance Humanism*, Leiden, Brill, 2005. A Zsámboky-epigrammák általunk adott értelmezése néhány esetben eltér Henkel–Schöne német fordításától és a következő honlapon található angol fordítástól: <http://www.emblems.arts.gla.ac.uk/french> (2009. 04. 30).

⁸ Arthur HENKEL, Albrecht SCHÖNE, *Emblemata*, Sonderausgabe, Stuttgart, Metzler Verlag, 1978, 999.

⁹ HENKEL–SCHÖNE, *i. m.* (8. jegyzet), 1000. hasáb, 1. jegyzete szerint Paolo Manuzio kiadta Juan Luis Vives néhány teológiai írását. Ezt azonban nem támasztja alá a 16. századi itáliai nyomtatványok – EDIT 16 – adatbázisa és Vives művei 16. századi itáliai kiadásainak jegyzéke: Tullio GARIGLIO, Agostino SOTTILI, *Zum Nachleben von Juan Luis Vives in der italienischen Renaissance = Juan Luis Vives: Arbeitsgespräch in der Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel vom 6. bis 8. November 1980*, Hrsg. August BUCK, Hamburg, Ernst Hauswedell & Co., 1981, 211–260, itt: 247–260.

¹⁰ ZSÁMBOKY, *i. m.* (7. jegyzet), 193.

tiphonte poeta a Dionysio damnato” – Antiphón költőről, akit Dionüsziosz elveszejtett.¹¹ A képen két félmeztelen, megkötözött kezű férfit katonák kísérik a vesztőhelyre. Henkel és Schöne elfogadható meghatározása szerint az embléma a halált legyőző erényt jelenti.¹² Az epigramma a halálra vonatkozó költői kérdéssel kezdődik: „Nullius sceleris qui conscius esse putatur, / Cur fugiat mortem? funere maior erit.” (Miért kellene a halál elől menekülnie annak, aki tudja, hogy nem bűnös? Hiszen halálával nagyobb lesz.) Zsámboky szerint ha egy jó ember magára vállalja a bűnt, mindenért megbűnhődik („omnia soluit”), a többi gyorsan elmúlik, a tetteket elnézik. A vatesnek és bűn nélkülinek nevezett költő („Labe igitur vacuus vates”) – folytatja Zsámboky – megdorgálta az arcukat vélt bűnük miatt eltakaró társait, kérdezvén, attól félnek-e, hogy valaki holnap meglátja őket. Ezt követően megfogalmazza az embléma fő gondolatát: „Tantus amor veri, tantum sibi conscia virtus / Fidit, et oblitum non sinit esse sui” (Az igazság ilyen nagy szeretete és az ennyire öntudatos erény bizalmat támaszt, s nem engedi, hogy elfeledkezzenek róla). A két utolsó sorban Zsámboky Szókratész halálára emlékeztet: „Socraticis en quantum se mors diffudit in aeuum, / Solamenque mali noxia nulla grauans.” (Mennyire elterjedt Szókratész halála is az időben, és vigasz a szenvedésben, ha nem terhel bűn.)

Mint Arnoud Visser megállapította, Zsámboky epigrammáját Antiphón történetének az a változata befolyásolta, amit Plutarkhosz rögzített *De Stoicorum repugnantibus* című művében. Antiphón Zsámbokynál a zsarnok erkölcstelenségét bátran bíráló, igazságszerető hős, aki a bírálatot elviselni nem képes zsarnok áldozata és az ártatlanul halálra ítélt ember példája. Sorsát Zsámboky ebből a szempontból hasonlítja Szókratészéhez, s mindkettejükre hivatkozva állítja: a cselekedetükből fakadó hírnév vigasz lehet az ártatlan áldozatoknak. Mivel Antiphón kivégzésének oka a zsarnokság bírálata volt, az embléma politikai üzenetet is hordoz: az igazságtalan zsarnok hatalma mulandó, szemben az igazságot kimondó költő hírnevének halhatatlanságával. Antiphón a tudós költő erkölcsi felelősség-tudatát képviseli, akinek példájával Zsámboky az erény elsőbbségét hangsúlyozza az erőszakos halállal szemben.

A „Non omnis moriar”-képzet jelen van két, mottó nélküli verses epitáfiumban és két további emblémában is. Az egyik epitáfiumot Zsámboky Petrus Lotichius Secundus emlékére írta, aki tanuló társa volt a padovai egyetemen.¹³ A kép középpontjában a hu-

¹¹ A költő Antiphón alakja már az antikvitásban összemossódik két másik Antiphónéval: a filozófus Antiphón Athénban élt és Szókratész ellenfele volt; a szónok Antiphont Platón az ékesszólás jeles oktatójaként tartotta számon, s egy oligarchikus puccsban való részvétele miatt halálra ítélték.

¹² HENKEL–SCHÖNE, *i. m.* (8. jegyzet), 1166. Vö. VISSER, *i. m.* (7. jegyzet), 202–205, 213–214.

¹³ ZSÁMBOKY, *i. m.* (7. jegyzet), 194–195. Zsámboky 1548/49-ben Ingolstadtban ismerte meg Lotichius és Philippus Apianust, akikkel 1553-ban Padovában is találkozott. Lotichius két elégiát ajánlott Zsámbokynak. GERSTINGER, *i. m.* (6. jegyzet), 10, 14, 48. Lotichius sírja a heidelbergi Peterskirchében volt, de időközben eltávolították onnan. Egykori sírfeliratának nincs köze Zsámboky verséhez. A sírfelirat: „Hoc situs est tumulo Lotichius ille Secundus, / Carmine qui primus, primus et eloquio. / Virtus, ingenium, multa experientia, si quid / Carmina docta valent, vivere dignus erat. / Sed quia cuncta rapit fatum, pia membra quiescant / Molliter, ipse animus astra petita tenet.” Petrus LOTICHIIUS SECUNDUS, *Opera omnia*, Heidelberg, Vögelin, 1609, 292. – Ács Pál feltételezése szerint Zsámboky verse közvetlen inspirálója lehetett Rimay János *Epicédiumának*. Ács Pál,

manista kortársak által kora legnagyobb tudós költői (poetae sapientes)¹⁴ egyikének tartott Lotichius képzeletbeli szarkofágja látható. A babérfüzérrel díszített kőkoporsó előtt középen álló Aszklépiosz alakja arra utal, hogy Lotichius – ugyanúgy, mint Zsámboky – orvos is volt. A tumba talapzatán az előtérben három folyamisten ül, kezükben oldalra fordított, befogott szájú amforával. A koporsó négy sarkán a szelek szimbólumai. A szarkofág tetején a kilenc, babérágat és saját attribútumát tartó, gyászoló múzsa ül egy hattyú körül. A jelenetre hátul szívárvány borul. A húszsoros epigrammában a „Quis situs hac urna?” kérdésre Zsámboky először megnevezi a vates és medicus Lotichium, majd Stigelius és Sabinus mellé állítja. Ezután újabb kérdésekre válaszolva sorra veszi és értelmezi a kép elemeit. A folyamistenek a Lotichium gyászoló Galliára, Germániára és Itáliára utalnak, a szívárvány az elhunyt barátainak szövetségét és változatos életpályáját jelképezi. Lotichius pályájának összegzése után Zsámboky utal korai halálára, s kijelenti, alkotásai a figyelmes utókorral együtt biztosítják a költő halálon túli életét. A befejezésben az antik sírfeliratok mintájára felszólítja az „utazót” (viator), azaz az olvasót: koszorúzza a költő hamvait babérral és mondjon vale-t – annak reményében, hogy „iunget nos rediuiua cohors” (egyesít minket az új életre ébredő csoport). A halála előtt énekelt hattyú¹⁵ kedvelt motívum volt az emblematikában. Így például ugyancsak sír tetején állva – valószínűleg Zsámbokytól átvéve – ott látható Camerarius egyik emblémaképén.¹⁶

Görög és latin nyelvű verses epitáfiumot készített Zsámboky az ugyancsak fiatalon meghalt padovai tanítványa, Bóna György emlékére. Bóna Oláh Miklós esztergomi érsek unokaöccse volt, akiről Adrien Turnèbe is írt gyászverset.¹⁷ Az epitáfium címében Zsámboky utal Bóna erdélyi származására, szinte testvéri kapcsolatukra, a halál időpontjára és az elhunyt életkorára. A képen tájban elhelyezett glóbusz előtt három lehajtott fejű nőalak ül: a párkák. A glóbuszt átfogó pánt függőleges szárán egymás alatt fiatal férfifej és idősebb, szakállas férfiarc helyezkedik el, ami valószínűleg Bóna és Zsámboky képzeletbeli portréja, egyben az idő múlásának jelképe. A vízszintes pánt közepén egy hal, balra a glóbuszból kitörő ló, jobbra kirepülő sas képe. A bal felső sarokban

„Egy út készítettik”: Balassi Bálint apoteózisa Rimay János Epicédiumában, ItK, 109(2005), 205–221, itt: 217–218.

¹⁴ Zsámboky számára a tudós költők sora, így Bembo, Sannazaro, Vida, Pontano, Molza, Flaminio, Sabino és nem utolsósorban Lotichius, követendő példát jelentett. Vö. TÉGLÁSY, *i. m.* (6. jegyzet), 132.

¹⁵ Vö. például ARISTOTELES, *De historia animalium*, 615b; ERASMUS ROTERODAMUS, *Adagiorum chilia-des tres, ac centuriae fere totidem*, Venetia, 1508, I, 154.

¹⁶ Joachim CAMERARIUS, *Symbolorum et emblematum ex volatilibus et insectis desumptorum centuria tertia*, Nürnberg, 1605, Nr. 23 (1. kiadás: 1596).

¹⁷ ZSÁMBOKY, *i. m.* (7. jegyzet), 228–229. Adrien Turnèbe gyászverse: *De immaturo Bonae obitu*. A versben Turnèbe Bónával együtt gyászolta a török elnyomás alatt szenvedő keresztény Magyarországot. Vö. TÉGLÁSY, *i. m.* (6. jegyzet), 77. Zsámboky Oláh Miklós döntése alapján lett az 1552-től Padovában tanuló Bóna praceptor. Bóna 1559-ben bekövetkezett halálát követően Zsámboky megjelentette három Padovában folytatott beszélgetésüket és ehhez csatolva Bóna fölött mondott temetési beszédét: *De imitatione Ciceroniana dialogi tres*, Paris, 1561. Vö. GERSTINGER, *i. m.* (6. jegyzet), 14–15. Az *Emblemata* 1566-os kiadásában Zsámboky külön emblémát dedikált Oláh Miklósnak (240). Oláh és Zsámboky egymásnak írt leveleihez vö. Hans GERSTINGER, *Aus dem Tagebuch des kaiserlichen Hofhistoriographen Johannes Sambucus (1531–1584)*, Wien, 1965, 7; GERSTINGER, *i. m.* (6. jegyzet) és Almási Gábor 6. jegyzetben említett levelezésgyűjteményét.

angyal fogadja a halott földről távozó lelkét. A pictura jól példázza Zsámboky elképzelését az emblémakép rejtett értelméről, szórakoztató, elgondolkodtató és értelmezésre ösztönző feladatáról.

A görög nyelvű epigramma az itt maradtok gyászát hangsúlyozza és dicsőíti az elhunyt erényeit: bölcsességét, értelmét, céljait és kegyességét. A latin versben Zsámboky a haza reménységének nevezi Bónát, s a halála fölött érzett veszteséget párhuzamba állítja a gondolattal: az erőszakos halál mennyi dicsőséget és hírnevet rabolt el ettől a szomorú királyságtól, azaz Magyarországtól. De Bóna túléli ezt, s az ítéletkor legyőzi ellenségeit. Zsámboky itt a gyászolt személy halálát összekapcsolja a török által megszállt Magyarország sorsával. Az epigramma utolsó két sora szerint ezt a „monumentum”-ot az esztergomi érsek állíttatta unokaöccsének, s „könnyeivel öntözi a helyet”. Közvetlenül Zsámboky latin verse alatt olvasható Jacques Maniquet háromsoros epigrammája, ugyancsak Bóna emlékére. Maniquet szerint amint Bóna idő előtti halálával a jóság és az erény sem élhet túl a földön, úgy a boldogtalan Pannóniának sincs reménye a szabadságra.

Szembetűnő, hogy egyik epigrammában sincs közvetlen utalás a képen ábrázolt motívumokra. A ló, a hal és a sas kedvelt motívum az emblematikában, de együttes előfordulásukra nem találtunk példát. Csupán feltételezhető, hogy a három gyors mozgású állat a három elemre, a földre, a vízre és a levegőre utal, s a távozó lélek a tüzet szimbolizálja. A kép így föltehetően azt a gondolatot jeleníti meg, hogy Bóna halála révén megszabadult az elemek fogságából.

Tovább árnyalja Zsámboky halál-felfogását két másik embléma. Az elsőben a „Res humanae in summo, declinant” (Az emberi dolgok csúcspontjukon kezdenek hanyatlani) mottó alatt tengerpart közelében megfeneklett, süllyedő hajó, delelő nap és a parton olvadó hó képe.¹⁸ A mulandóságot és az emberi lét változékonyságát tematizáló epigramma először leírja, majd az emberi életútra vonatkoztatja a napsütés hatására elolvadó hó képét. Az élet változékonyságának szimbólumaként jól ismert hajó motívumát nem említi, így az a fametsző hozzáadása. A hetedik és nyolcadik sor alkotja a vers csúcspontját: a halál kikerülhetetlen, mindenkire érvényes, mindent egyenlővé tesz, senkit nem kímél egyetlen órára sem, s még az elrepülő szavaknál is gyorsabban jön („Mors aequat cunctos, opibus nec parcit in horam, / Verbaque dum volitant, ocyus illa venit”). A befejezésben Zsámboky a rózsákat megmozgató szellőnél gyorsabb halál szemléletes képével hangsúlyozza az ember védtelenségét.

A második embléma lényegében morális tanács, melyben Zsámboky ismét a mulandóságra hivatkozik.¹⁹ Az ajánlás címzettje Philippus Apianus, az ingolstadti egyetem

¹⁸ ZSÁMBOKY, *i. m.* (7. jegyzet), 46; HENKEL–SCHÖNE, *i. m.* (8. jegyzet), 114–115; VISSER, *i. m.* (7. jegyzet), 253–254. – Az emblémát átvette Whitney. Geoffrey WHITNEY, *A Choice of Emblems, and Other Devices*, Leyden, Ch. Plantyn, 1586, 11.

¹⁹ ZSÁMBOKY, *i. m.* (7. jegyzet), 23; HENKEL–SCHÖNE, *i. m.* (8. jegyzet), 1814. – Az emblémát átvette Whitney. WHITNEY, *i. m.* (18. jegyzet), 199. Zsámboky *Demegoriae, hoc est conciones...*, Basel, 1552. c. művének ajánlólevele Philipp és Theodor Apianusnak szól. Az 1564. április 13-án Augsburgban kelt, Fulvius Ursinushoz írt levelében Zsámboky Ursinus figyelmébe ajánlja a Rómába készülő Philipp Apianust. GERSTINGER, *i. m.* (6. jegyzet), 68–69.

matematikaprofesszora, kartográfus, aki Petrus Apianusnak (Petrus Bennewitz, Biene-witz), a neves német humanistának, V. Károly német-római császár asztronómusának volt a fia. Zsámboky és Philippus Apianus barátok voltak, 1549–1552 között együtt utaztak Európában, s valószínűleg nem véletlen, hogy Apianus nyomtatta ki Magyarors-zág egyik első térképét. A „Quae sequimur fugimus, nosque fugiunt” (A dolgoktól, amiket hajszolunk, elröppenünk, és azok elröppennek tőlünk) mottó alatti képen repre- zentatív épület előtt azt épp elhagyó, előkelően öltözött emberpár, fölöttük Kronosz lengeti kaszáját. A férfi hátrafordul, s rámutat egy félig nyitott, a lépcső mellett elhelye- zett pénzesládára. Az explikáció két kérdéssel vezet rá a jelenet értelmére: „Quid semper querimur deesse nobis? / Cur nunquam satiat fames perennis?” (Miért keressük mindig azt, aminek híjával vagyunk? Miért nem csitul el az örökös éhség?) A problémafelvető négy első és az életvezetési tanácsot kimondó utolsó három sor között helyezte el Zsámboky a tétel indoklását: „Mors nos arripit ante quam lucremur / Tantum quod cupimus, Deum et precamur. / Vel si rem fateare confitemur, / Res, et nos fugimus simul fugaces.” (A halál elragad minket, mielőtt annyit szereztünk volna, mint amennyi- re vágyunk és amennyit kérünk Istentől. Vagy ha be akarod vallani az igazságot, a dol- gok és mi egyaránt elröppenőek és mulandók vagyunk.) Végül azt javasolja, ne hagy- juk, hogy az anyagiak fájdalmat okozzanak, s szilárd dolgokra és a mértékletes életre alapozzuk a boldogságot. A halál tényét Zsámboky itt érvként alkalmazza a bírvágygal szembeállított dolgos élet mellett.²⁰

²⁰ Zsámboky néhány további emblémájában is felhasználta a halál témáját. Így pl. a „Dum potes vive” (Élj, amíg tudsz) mottójú, Achille Bocchinak ajánlott embléma epigrammájában (*Emblemata*, 1564, 76 f.) a tintahal vizet elszínező és a polip szint váltó, s ezzel a halászt megtevesztő, életmentő képességének példájára hivat- kozva azt fejtegeti, hogy bár az embernek nincs hatalma az élet fölött, s nem tudja elkerülni a halált, az idő előtti halál nem tetszik Istennek. Vö. Arnold VISSER, *Name-dropping and Networking: Dedications as a Social Instrument in the Emblems of Joannes Sambucus = Polyvalenz und Multifunktionalität der Emblematik: Akten des 5. Internationalen Kongresses der Society for Emblem Studies*, I, Hrsg. Wolfgang HARMS, Dietmar PEIL, Frankfurt am Main usw., 2002 (Mikrokosmos, 65), 355–368, itt: 362. A „Curis tabescimus omnes” (Mindannyian az aggodástól/önemésztéstől pusztulunk el) mottójú embléma epigrammájában (*Emblemata*, 1564, 138) Zsámboky két tudós, id. Plinius és Empedoklész halálának történetét idézi példaként, amikor a melankolikus alkat veszélyeire és az aggodás önpusztító hatására figyelmeztet. Vö. VISSER, *i. m.* (7. jegyzet), 199–202. – Itt említjük meg, hogy Wathay Ferenc énekeskönyvében a XXII. vers előtti kép a szimbolikus „memento mori”-ábrázolások tipikus példája: virágtövek között ülő férfi egyik kezével koponyára könyököl, a másikban homokórát tart; a bal oldali virágszálak közül kettő letört. A férfi feje fölötti irásszalagon ismert bibliai idézet változata: „O homo memento quod pulvis es et in pulverem reverteris” (Gen 3,19). A képhez tartozó vers a 102. zsoltár parafrázisa: a szorongatott ember könyörgése Istenhez. *Régi magyar költők tára: XVII. század*, I, s. a. r. BISZTRAY Gyula, KLANICZAY TIBOR, NAGY Lajos, STOLL Béla, Bp., 1959, 224–225, 557–558; hasonmás kiadása: *Wathay Ferenc Énekes könyve*, I–II, s. a. r., utószó, jegyz. NAGY Lajos, a szöve- get gond. BELIA György, Bp., 1976, I, 86a, II, 112–113. Helyesen állapította meg Gulyás Borbála, hogy a halál allegorikus figurájának ez az ábrázolása közhelyszerű volt a korban, s nem valószínű, hogy előképe valamelyik emblémáskönyvből származott. A versgyűjtemény sem tekinthető emblémáskönyvnek, annak ellenére, hogy a nyomtatott formát utánozza, az illusztrációk közül tíz emblematisus jellegű, s egy részük kapcsolatba hozható Joachim Camerarius gyűjteményével. GULYÁS Borbála, *Wathay Ferenc „emblémáskönyve”? Megjegyzések az Énekeskönyv emblematisus ábrázolásaihoz = Balassi Bálint és a reneszánsz kultúra: Fiatal kutatók Balassi- konferenciája, Budapest, 2004. november 8–9.*, Bp., 2004, 60–69.

A fejedelmi tükrök és az érintkező műfajok halál-koncepciója

A magyarországi fejedelmi tükrök²¹ többsége a 17. századi protestáns politikai gondolkodás, illetőleg a polgári, nemesi törekvések körében helyezhető el.²² Lackner Kristóf II. Mátyás magyar királynak és Thurzó György nádornak ajánlott műve különleges példája a morális szempontú, késő-humanista gyűjteményeknek. A szerző két rézmetszeten közli a magyar királyi korona mintájára elképzelt, szimbolikus korona elől- és hátulnézetét, s a koronát díszítő rekeszszománc lapok helyén és a korona talapatán különféle uralkodói erényeket jelképező motívumokat helyez el.²³ Minden embléma prózai képleírással kezdődik, itt történik meg a kép (= figura) minden részletre kiterjedő, aprólékos leírása és értelmezése, majd a szerző ebből bontja ki a mottóválasztás indoklását. Ezután következik a kép, majd folytatódik a képleírásban már elkezdett explikáció (comprobatio). A „hoc comprobat”, „confirmatur” kifejezések után a fontosabb emblémáknál változó számú bibliai idézet található, majd rendszerint néhány, a bibliai idézetektől elkülönített, történeti tárgyú exemplummal ér véget a fejtegetés. A forráshasználat a klasszikus humanista, késő-humanista hagyományt követi, alárendelve az emblematika sajátosságainak, egyben megkísérelve a nagyszámú antik auktorhivatkozás és bibliai idézet egyeztetését. Az összesen harminckét kép közül, melyeket mottókkal ellátva Lackner egyenként is közöl és értelmez, három foglalkozik a halállal.

A korona előlapján található XI. képen egy vár előterében álló, kiszáradt fán madár ül, alatta koponya a csontokkal. A leírás felhívja a figyelmet arra, hogy egyrészt a képen látható koponya bárkié lehet, a halál nem tesz különbséget király és zsoldoskatoná között, ugyanis „...lethum omnibus mortalibus praescribit” (a halál minden élőnek elrendeltetett). Másrészt – az előbbiből következően – jó, ha az uralkodó könyörületes, mert ha a szerencse letaszítja magas helyéről, lelke így kevesebb kárt szenved. A „Hic finis omnium” (Mindennek ez a vége) mottó minden valószínűség szerint kihagyásos idézet Seneca 66. leveléből.²⁴ A kép és a mottó további explikációjaként Lackner a halálra és a mulandóságra figyelmeztető bibliai idézeteket és exemplumokat közöl Fülöp makedón királyról, Szaladin szultánról, Nagy Sándorról és I. Miksa császárról.²⁵

²¹ Dietmar PEIL, *Emblematische Fürstenspiegel im 17. und 18. Jahrhundert: Saavedra – Le Moyne – Wilhelm*, Frühmittelalterliche Studien, 20(1986), 54–92, itt: 91–92.

²² HARGITTAY Emil, *A fejedelmi tükrök műfaja a 17. századi Magyarországon és Erdélyben*, ItK, 99(1995), 441–443; Uő, *Gloria, fama, literatura: Az uralkodói eszmény a régi magyarországi fejedelmi tükrökben*, Bp., Universitas Kiadó, 2001 (Historia Litteraria, 10).

²³ Christoph LACKNER, *Coronae, Hungariae, Emblematica descriptio*, Lavingae Suevorum, 1615.

²⁴ „... mors quidem omnium par est. [...] Idem enim finis omnium est...” SENECA, *Levelek* (Seneca Lucilio suo Salutem), 7, 66, 43–44.

²⁵ LACKNER, *i. m.* (23. jegyzet), 92–97. – Zsolt 82(81),6–7; Sir 40,1; Iz 40,6–7; Bölcs 5,8–11; Sir 10,9, 11; Sir 14,18–19; Sir 38,23; Jób 1,21; Mt 27,57–59; Zsolt 31(30); Fülöp makedón királyt egy szolga naponta figyelmeztette a mulandóságra; a haldokló Szaladin egy leplet vitetett körül a táborban, jelezvén, hogy csak ennyit visz magával a halálba; Nagy Sándor megölette Callisthenest fiaival együtt, mert az megintette, mire a filozófus megátkozta, ami beteljesült, mert az uralkodó tizenkét évi uralkodás után, harminckét évesen meghalt; I. Miksa császárt nem bosszantotta fel az emberek közti egyenlőséget hirdető falra írt szöveg („Da Adam

A XXII. képen temetővel körülvett templom és település fölött szárnyas víziórára (clepsydra alata) állított koponya látható. A képet Lackner a korona hátsó részén helyezte el, hogy az, mint szimbolikus időmérő, folyamatos tevékenységre ösztönözze az uralkodót. A kép motívumai hasonló elrendezésben megtalálhatók Zsámboky Paolo Manu- ziónak ajánlott, említett emblémáján.²⁶ Mint Kovács József László megállapította, Lack- ner fő forrása Valeriano *Hieroglyphicája* volt,²⁷ ugyanakkor Lackner – bár nem hivat- kozza – minden valószínűség szerint forgatta Zsámboky *Emblematáját* is. A kép a mot- tóval együtt („Temporis honesta avaritia” – Az idő becsületes bírvágya) egyrészt emlé- keztet az élet rövidségére, másrészt rámutat arra, hogy az egyetlen becsületes bírvágy az időre vonatkozik. A mottóhoz nem tartozik hivatkozás, megállapítható azonban, hogy ez is kihagyásos idézet Seneca *De brevitae vitae ad Paulinum* című munkájából.²⁸ Az idő gyors múlására figyelmeztető emblémát Lackner néhány bibliai idézettel egészítette ki.²⁹

A XXXI. embléma segítségével idézi fel Lackner a halál utáni emlékezet és a feltá- madás keresztény gondolkörét. A tűzben eléggő fönix képi toposzához,³⁰ mely ugyan- csak a korona hátsó oldalán látható, a „Pro vita moritur” (Az életért hal meg) mottó kap- csolódik. A mottó alapján feltételezhető, hogy Lackner forgatta vagy legalább hallomás- ból ismerte Szent Kolombán beszédeinek 10. részéből azt a fejtegetést, mely Pál apostol Galatákhöz írt levelének egyik részletéhez (2,20) kapcsolódik.³¹ Az embléma értelme: az uralkodónak tudnia kell, ha az alattvalók üdvét keresi, azzal ő maga is üdvöt és örök emlékezetet nyer. Mondanivalójának megerősítésére Lackner itt is bibliai idézeteket sorakoztat fel.³²

reut / unnd Eva span / Wer war Kaiser oder Edelmann”), s följé írta „Ich bin wol wie ein ander Mann / ohn daß mir Gott die Ehre gann”.

²⁶ ZSÁMBOKY, *i. m.* (7. jegyzet), 99.

²⁷ KOVÁCS József László, *Lackner Kristóf és kora (1571–1631)*, Sopron, 1972, 80. – Emellett Lackner többször hivatkozással idézett például Ovidius, Sallustius, Plutarkhosz, Livius, Valerius Maximus, Antonio Beccadelli, Melanchthon, Erasmus, Theophrastus, Paracelsus és Girolamo Cardano műveiből.

²⁸ „... simul ad iacturam temporis uentum est, profusissimi in eo, cuius unius honesta avaritia est.” SENECA, *De brevitae vitae ad Paulinum*, III, 1.

²⁹ LACKNER, *i. m.* (23. jegyzet), 143–146. – Zsolt 144(143),4; Zsid 9,27; Sir 18,7–9; Zsolt 90(89),9–10; Ter 47,7–9.

³⁰ LACKNER, *i. m.* (23. jegyzet), 180–183. Lackner a kép kapcsán megjegyzi, hogy sok uralkodó használta ezt a szimbólumot, így az egyiptomiak is, mellyel minden bizonnyal elsősorban Valeriano *Hieroglyphicáját* kívánta emlékeztetve idézni. Lackner fönixábrázolása a jobb és a bal oldal felcserélését figyelmen kívül hagyva megegyezik Camerariuséval, s Lackner mottója is közel áll Camerariuséhoz („Vita mihi mors est” – Az élet nekem halál). HENKEL–SCHÖNE, *i. m.* (8. jegyzet), 795. A fönix és a krokodil motívumok előfordulásához a Báthori család tagjainak imprézáin vö. GYULAY Éva, *Báthoriak az emblematikában = A Báthoriak kora (A Báthoriak és Európa)*, szerk. ULRICH Attila, Nyírbátor, 2008, 69–97.

³¹ „Moriatur ergo, moriatur pro vita, quia Vita [= Jézus Krisztus] moritur pro mortuis, ut cum Paulo dicere possimus, Vivo ego, iam non ego, vivit vero in me Christus.” S. COLUMBANUS, abbas et confessor, *Instructiones variae, vulgo dictae Sermones = Scriptorum Ecclesiasticorum qui in VII saeculi prima parte floruerunt Opera Omnia*, I, J.-P. MIGNE, *Patrologiae cursus completus: Series Latina prior*, LXXX, Paris, 1863, 229–260, itt: 248 (*Instructio X*, 247–250).

³² Iz 49,15; Jel 14,13; Lk 16,19; Róm 12,19–21.

Weber János orvos-gyógyszerész latin–német nyelvű munkája,³³ melyet Eperjes főbírájául történt első megválasztása, illetőleg beiktatása alkalmával jelentetett meg, két változatban, kétféle ajánlással maradt fenn. A második változatban a címlap után található, „Felicitas Principum”³⁴ feliratú rézmetszeten két oszlop (Hercules oszlopai)³⁵ törzsén elhelyezve, egymással párba rendezve 13–13 uralkodói erény szimbolikus képe látható,³⁶ melyek közül kettő a halálhoz kapcsolódik. Az „Amore” feliratú oszlop 12. képén koponya a csontokkal, melyhez a „Certa morte” mottó járul. Ennek párja a „Labore” feliratú oszlop 12. emblémája: puttók felhőkön, „Beata sorte” mottóval. A képekhez nem tartozik külön explicatio; a szerző joggal feltételezhette, hogy azok magyarázat nélkül is érthetőek. Az emblémapár valószínű jelentése: a szeretettel és munkálkodással uralkodó fejedelemnek úgy kell számolnia a biztos halál tudatával, hogy halálában is boldog legyen.

A politikai emblematika legelterjedtebb és legnagyobb hatású európai gyűjteménye, Diego Saavedra Fajardo *Idea principis Christiano-politici*je (München, 1640) az első kiadás után több mint száz évvel jelent meg először Magyarországon, egymást követő két kiadásban, latin nyelven. Mivel ezek tartalma nem különbözik a külföldi kiadásokétól, itt nincs szükség a halálra és az elmúlásra vonatkozó emblémák bemutatására. Érdeemes azonban megemlíteni, hogy a mű utolsó nagyobb egysége az idős uralkodótól elvárt magatartással és tevékenységgel foglalkozik, s a 101. embléma mutatja be az uralkodó halálát. A képen a lenyugvó Nap beragyogja a földgolyón elhelyezett koporsót, melynek tetején korona és jogar látható. A kép a hozzá tartozó mottóval („Futurum indicat” – A jövőt adja hírül) együtt bevezeti a terjedelmes prózai kommentárt, melynek főbb gondolatai: az élet rövidege; az ember a halálában teljesedik ki; a halandó természetes módon irtózik a sírtól és a haláltól; a fejedelmet tettei és lelke minősítik. Az uralkodó halálára nézve Saavedra szerint V. Károly példája a mértéktadó, aki a vallási előírások szerint élt és halt meg.³⁷

Külön figyelmet érdemel a gyűjtemény sorszámozás nélküli, utolsó [102.] emblémája, melynek képe a korai kiadásokban (így például Venetia, M. Garzoni, 1648, 388) még csupán egyszerű záródísz volt. A Saavedra 1648-ban bekövetkezett halálát követő 1649.

³³ Johannes WEBER, *Janus bifrons seu Speculum Physico-Politicum. Das ist Naturlicher Regenten Spiegel...*, Leutschoviae, Brewer, 1662. – „Fejedelmen” Weber – Lacknerhez hasonlóan – nemcsak a királyokat és uralkodókat értette, hanem egy város elöljáróit is.

³⁴ Ez közismert és széles körben használt kifejezés volt, ugyanakkor nem hagyható figyelmen kívül, hogy Erasmus is használta *Institutio Principis Christiani* (1515) című munkájának második fejezete elején (2,1).

³⁵ A Héraklész oszlopai képi toposzt előszeretettel használták az emblematikában az uralkodói erények bemutatására. Vö. HENKEL–SCHÖNE, *i. m.* (8. jegyzet), 1197–1199.

³⁶ A rézmetszet megjelent WEBER *Lectio Principum* című munkájában is (Leutschoviae, Typ. Haered. Brewer, 1665).

³⁷ Diego DE SAAVEDRA FAJARDO, *Idea Principis Christiano-Politici, Centum Symbolis expressa*, Pestini, J. G. Mauss Bibliopola, 1748, 425–430 (2. kiadás: Pestini–Budae, Ed. Mauss, Typ. Landerer, 1759). Tanácsai a következők: 1. az uralkodó halálának részleteit nem kell közzétenni; 2. a pompás temetés szükséges, mert az nem a vanitást, hanem a fejedelem nagyságát példázza; 3. a temetési ceremónia mindenben kövesse a vallási előírásokat; 4. a fejedelem holta utáni örök emlékét példászerű élete biztosítja, ezért éljen minden alattvalójáért. – HENKEL–SCHÖNE, *i. m.* (8. jegyzet), 20.

évi kiadásban azonban a „Ludibria mortis” (A halál játéka) mottó kapcsolódott a képhez,³⁸ s megjelent alatta egy szerző és cím nélküli szonett.³⁹ Az 1659-es kiadásban a kompozíció már a szerző imprézjaként szerepel, „Authoris tessera decastichon de mortis certitudine” címmel. A további kiadásokban megváltozott az inscriptio („In obitum magni politici et simul pii viri Didaci Saavedrae”), melynek révén a kép–szöveg együttes a szerző fiktív epitáfiumává vált.⁴⁰ A kép a halál bizonyosságát, mindent megsemmisítő hatalmát szemlélteti: a kereten füstölő méces és kasza, magán az ábrázoláson két, kettőtört oszlop között törött szarkofág, ennek tetején pókhálóval fedett koponya, a földön lefelé fordított korona és jogar hever. A képhez illesztett vers szabad latin átköltése az 1649. évi kiadásban található, Gógorának tulajdonított szonettnek. Az időközben két sorral kibővült szonett a rómaiak gyászistennője, Libitina birodalmát mutatja be, melyben összetorlódnak az ember által levetett dolgok, s ahogy Mars nem hadakozik, Ars sem adakozik többé. A kompozíció azt a tanulságot sugallja, mely szerint a halálban társadalmi helyzettől függetlenül minden ember egyként távol kerül az élet dolgaitól.

A fejedelmi tükör műfajával több rokon vonást mutat a legismertebb 17. századi államregény, John Barclay *Argenise*. A regény kiadásainak egy részét narratív és emblematikus képek kombinációjával létrejött ábrázolások illusztrálják. Ide tartoznak a nürnbergi Endter kiadónál 1673-tól megjelent latin nyelvű kiadások, az ezek nyomán készült nürnbergi Schwarzkopf-féle kiadások (1769, 1774) és Fejér Antal magyar fordításának 1792-ben megjelent kiadása. Ezek a kiadások bizonyos mértékig az emblematikus fejedelmi tükrök narratív keretbe illesztett, sajátos változatának tekinthetők.⁴¹

A magyar fordítás emblematikus jellegű illusztrációi közül kettő áll közvetlen kapcsolatban a halállal. Az egyik Szelenisza, az Istenben nem bízó vénasszony öngyilkosságának történetét illusztrálja (IV. könyv, 3. rész).⁴² A kép két részből áll: a háttérben a vétkei elől halálba menekült Szelenisza látható, szívében törrel, az előtérben tükörbe néző baziliszkus. A hagyományos elképzelés szerint a baziliszkus saját halálát okozza ön-

³⁸ Diego SAAVEDRA FAJARDO, *Idea principis christiano-politico*, Bruxellae, Fr. Vivien, 1649, 722. A mottó olyan szókapsolat, mely szerepel például Jacopo Sannazaro *Lamentatio de morte Christi* című versében is: „At vos obtusas ignari avertitis aures, / Infelix genus, et saevae ludibria mortis”. Jacobus SANNAZARIUS, *Opera omnia*, Lugduni, S. Gryphius, 1536, 53–57, itt: 56.

³⁹ A Diego SAAVEDRA FAJARDO, *Empresas políticas*, edición, anotación y estudio de Sagrario LÓPEZ POZA, Madrid, Cátedra, 1999 (Letras hispánicas, 455), 19, 185, 1049. című kritikai kiadás szerint a 102., *Ludibria mortis* emblémához tartozó szonettet Antonio Carreira Luis de Góngora y Argote-nak attribuíja – annak ellenére, hogy Góngora 1627-ben, Saavedra halála előtt 21 évvel halt meg. Antonio CARREIRA, *Nuevos poemas atribuidos a Góngora: Letrillas, sonetos, décimas y poemas varios*, Barcelona, Quaderns Crema, 1994, 290. A verset tartalma miatt utólag hozzáillesztették a záródíszhez és címet adtak neki.

⁴⁰ Már nem záródísz, hanem embléma: Diego SAAVEDRA FAJARDO, *Idea de un Príncipe Político Christiano*, En Amberes, H. Verdussen, 1659, [792]; Saavedra Fajardo epitáfiuma például: SAAVEDRA, *i. m.* (37. jegyzet), Pestini, 1748, 431.

⁴¹ Dietmar PEIL, *Die emblematische Illustrationen zu John Barclays „Argenis” = Text und Bild: Aspekte des Zusammenwirkens zweier Künste in Mittelalter und früherer Neuzeit*, Hrsg. Christel MEIER, Uwe RUBERG, Wiesbaden, 1980, 689–731, itt: 705.

⁴² John BARCLAY, *Barklájus János Argenisse*, melyet [...] FEJÉR Antal [...] deák nyelvből magyarra fordított, I–II, Eger, Püspöki betűkkel, 1792, II. kötet, IV. könyv, III. rész, 269.

maga megpillantásával. A motívumot Camerarius is az öngyilkosság emblémájaként értelmezte.⁴³ A kép alatti disztichon összefoglalja a kép két fő részét („Hoz mérges Basiliskus Halált másra magára”), s levonja a tanulságot az eseményből („Ugyaz’ Hitetlenség el maga veszti magát”).

A kép két része nem válik el ilyen élesen egymástól a halállal kapcsolatos másik kompozíción (V. könyv, 1. rész).⁴⁴ A szöveget illusztráló jelenet (Radiobanes holttestét kiadják az ellenségnek, hogy eltemethessék) és az emblematis motívum (döglött számár testét tépő madarak, mellettük viaskodó madarakkal és koncon marakodó két kutyával) azonos térben helyezkedik el. A kép alatti disztichon itt is az emblematis részre utal először („Szaggattyák döögöket madarak, s más oktalan állat”), majd összegzi az eseményt és a tanulságot („Ellenséged ha vésszsz, el fene mulik harag”). A halál ebben az összefüggésben pozitív jelentést hordoz, mivel megszünteti az ellenségeskedést, és nyugalmat hoz.⁴⁵

A halál az erkölcsi kézikönyvekben

A keresztény erényeket és a lélek halhatatlanságának gondolatát állítja középpontba a brassói jezsuita misszióban évekig dolgozó osztrák jezsuita, Partinger Ferenc emblematis kusan illusztrált kézirata.⁴⁶ A szerző az erdélyi fejedelemségben bevett négy vallásfelekezetnek ajánlotta művét, amely brassói éve alatt (1710–1714) készült.⁴⁷ A három részre tagolt traktátusban Partinger fejezetenként, azon belül „symbolice, ascetice et polemicé” fejt ki mondanivalóját. Minden fejezethez egy-egy mottóból, picturából és bibliai idézetből álló, egész oldalas lavírozott tollrajz kapcsolódik, mely összegzi a fejezet központi gondolatát.

⁴³ Joachim CAMERARIUS, *Symbolorum et emblematum ex aquatilibus et reptilibus desumptorum centuria quarta*, Nürnberg, 1605, Nr. 79 (1. kiadás: 1604); HENKEL-SCHÖNE, *i. m.* (8. jegyzet), 627.

⁴⁴ BARCLAY-FEJÉR, *i. m.* (42. jegyzet), II. kötet, V. könyv, I. rész, 507.

⁴⁵ A döglött számár csontjaiból készített furulyán játszó ember motívuma az „Ex morte levamen” (Halálból megkönnyebbülés) mottóval kiegészítve Cats egyik emblémáján az idős férj felesége által kívánt halálát jelképezi. Jacob CATS, *Proteus*, Rotterdam, P. van Waesberge, 1627, 47, I. La Perrière egyik emblémájában a halál Fortunától és Invidiától szabadít meg. HENKEL-SCHÖNE, *i. m.* (8. jegyzet), 1583.

⁴⁶ Brassóban 1690-ben telepedtek le a jezsuiták. A brassói jezsuita misszióban két-három jezsuita tevékenykedett, elsődleges feladatuk a lelkipozítás és pasztoráció volt. Partinger 1710–1714 között élt Brassóban, feladata a házfőnökség, a vasárnapi szónoklatok tartása és a német anyanyelvű hívek gondozása volt. Ladislaus LUKÁCS, *Catalogi personarum et officiorum Provinciae S. J., VI (1700–1717)*, Romae, Institutum Historicum S. I., 1993, 561, 608, 658, 709, 757; Ladislaus LUKÁCS, *Catalogus generalis seu Nomenclator biographicus personarum Provinciae Austriae Societatis Iesu (1551–1773)*, Pars II, I–Q, Romae, Institutum Historicum S. I., 1988, 1148–1149.

⁴⁷ [Franciscus PARTINGER], *Ratio Status Animae Immortalis. Corona* [17/18. század], Budapesti Egyetemi Könyvtár (a továbbiakban: BEK) Kézirattár, A 155. – Nyomtatott kiadások: Tyrnaviae, 1715, 1716, 1717, 1719. A kéziratot bejegyezték a brassói jezsuita misszió könyvei közé, majd bekerült az egyik pozsonyi Mária-kongregáció könyvtárába. A mű *Ratio status animae* címmel 1715-ben Nagyszombatban megjelent és több kiadást ért meg, ezekben azonban nincsenek képek.

A kikerülhetetlen halál témájával foglalkozik a bűnbánatra és megtérésre felszólító, *Ad Poenitentiam et Cordis Conversionem provocans* című I. rész kilencedik fejezete.⁴⁸ Az ehhez kapcsolódó képen tájban elhelyezett fán koponyák függnek, kiegészítve a halál egyetemes hatalmára utaló jelvényekkel (korona, kalap, főkötő, tiara, mitra). A fa mellett angyal mutat a jelenetre. Az ábrázolás értelmét a mottó („Sunt vitae fructus” – Az élet gyümölcsei) és a kép alatti bibliai idézet nyomatékosítja: „Si annis multis vixerit homo, et in / his omnibus laetatus, meminisse / debet tenebrosi temporis. Eccl. 11” (Ha sok évig él is az ember, örüljön mindegyiknek, és gondoljon arra, hogy sok lesz a sötétség napja. Préd 11,8). Ezt követi a biztos halál eszméjének aszketikus és polemikus kifejtése, melyben Partinger egy cosmophilusnak nevezett ifjúhoz intézi tanácsait. A prózai explicatio tekintélyi hivatkozásokkal (például Szent Ágoston, Nagy Szent Bazil, Szent Jeromos, Aranyszájú Szent János) igazolt, fő tételei a következők: az ember előtt is volt élet a földön; akit a vágy és a hiúság vezet, annak sorsa nehéz lesz az ítéletkor; a boldog halál kiérdemelhető jámbor cselekedetekkel, a test megfőkezésével és erényes életvitellel.

A második részben, mely a tökéletes keresztény életvitelre ösztönöz („Per illuminationem ad perfectionem Christianam excitans”), a 23. fejezet foglalkozik a jó és kegyes halállal.⁴⁹ A képen érett gabonamező látható, mellette szabad tűzön étel fő egy fazékban, körülötte pihenő társaság, a földön sarlók. A mottó („Mors in olla” – Halál a fazékban) idézet a Királyok könyvéből (2Kir 4,40), s az éhínség idején ismeretlen növényekből készített mérgezett ételre utal, amit Elizeus ehetővé tett és az éhező népnek adott. A kép alatti ószövetségi idézet (Oz 13,6) az Isten iránti hálátlanság büntetésére figyelmeztet. A téma aszketikus értelmezésében Partinger felszólít a lélek üdvösségének keresésére és int a folyamatos böjtölésre, mely által az ember közelebb kerül a Paradicsomhoz. A polemikus kifejtés bibliai idézetekkel igazolja az elképzelést, mely szerint a böjt hozzájárul a jó halál kegyelmének elnyeréséhez.

Az ugyancsak jezsuita Hevenes Gábor Seneca-idézetek és parafrázisok segítségével állította össze a keresztény bölcsesség és erények emblematikus kompendiumát.⁵⁰ Minden fejezet élén jelmondat, alatta allegorikus-szimbolikus rézmetszet, a kép alatt moralizáló tétel és annak kifejtése. Mint Turóczi-Trostler József megállapította, a mű „minden ízében a Saavedrara jellemző spanyol-barokk szellemet, élet- és világrendet tükrözteti. Képanyaguk, motivális körük is hasonló vagy teljesen egyező.” A szerző különféle élet-helyzetekre vonatkozó tanácsokkal látja el az olvasót, s „minden tanács a virtus, a ratio, a humanitas hármas egységében található.”⁵¹

⁴⁸ PARTINGER, *i. m.* (47. jegyzet), 97–106.

⁴⁹ PARTINGER, *i. m.* (47. jegyzet), 301–312.

⁵⁰ Gabriel HEVENESI, *Succus prudentiae, sive discursus ethici, e Senecae [...] operibus collecti*, Viennae, Typ. J. J. Mann, 1690; Uő, *Succus prudentiae, sive discursus ethici, e Senecae [...] operibus omnibus collecti*, Tyrnaviae, Typ. Acad., 1701. – Tapolcsányi Lőrinc a szerző nevének említése nélkül 1706-ban kiadta Hevenes művének magyarító szövegét, a jelmondatokat és a képeket azonban elhagyta.

⁵¹ TURÓCZI-TROSTLER József, *Keresztény Seneca: Fejezetek a kései humanizmus európai és magyarországi történetéből* = Uő, *Magyar irodalom – világirodalom: Tanulmányok*, Bp., 1961, II, 203–204.

Heveneszi négy különböző nézőpontból közelíti meg a halált. A XXIII. szimbólum⁵² a halál kikerülhetetlenségét ábrázolja a „Ferendum est” (Elviselendő) mottóval, a megterhelt teve emblematikában többször használt képével és a kép alatti tézissel („Stultum est onera fugere, quae vitare non potest” – Ostobaság elfutni az olyan teher elől, melyet nem lehet elkerülni). A prózai magyarázatban Senecától és Seneca nevéhez kapcsolt munkákból idéz,⁵³ s Partingerhez hasonlóan összegzi a halálra vonatkozó közhelyes állításokat: aki él, egyszer meghal; születésünktől fogva magunkkal hordozzuk a halálunkat; a természet törvénye teljesül be a halállal; a haláltól nem kell félni; szörnyű az a halál, melytől folyamatosan rettegünk.

A XLVII. és XLVIII. szimbólum a halandóság és az evilági halhatatlanság gondolkörében mozog. A falióra nyitott szerkezetének képe a „Quia multa trahunt” (Mivel sokat húznak) mottóval és a „Nulla humano in corde quies” (Az emberi szív nem pihen) tézissel társítva az emberi nem két alaptulajdonságát szemlélteti: egyrészt a fáradhatatlan elmét, mely képtelen nem gondolkodni, másrészt a földi élet mulandóságát. A Seneca-idézetekből összeállított gondolatmenetben Heveneszi igyekszik szétválasztani az ember véges életét a földön és az emberi értelmet, mely nem más, mint a mennyei lélek „alá szállása”.⁵⁴ A következő képen egy bábból kibújó repülő rovar látható, a „Volumine vitam” (Tekervényből/tekercsből életet) mottóval és a „Libri faciunt immortalem” (A könyvek biztosítják a halhatatlanságot) tézissel párosítva.⁵⁵ A kompozíció értelme az explicatio szerint az, hogy a könyvek segítenek fenntartani az ember földi életének emlékét, mert aki könyvet ír, eredményesen száll szembe a halállal.⁵⁶

A XXV. emblémában két negatív emberi tulajdonság szemléltetésére szolgál a halál motívuma.⁵⁷ Az „E funere vitam” (Enyészetből élet) – Filippo Picinelli által is használt – mottó⁵⁸ és a kép (szarvasmarha teteme a bordák közül kirajzó rovarokkal) egyaránt a halál képzetét idézi, amit a tétel („Odium, et invidia, metam nesciunt” – A gyűlölet és az irigység nem ismer határt) és az explikáció a gyűlöletre és a haragra vonatkoztat.⁵⁹

⁵² HEVENESI, *i. m.* (50. jegyzet), 68–70.

⁵³ Így Seneca Minorától *De consolatione ad Helviam; Epistulae morales ad Lucilium; Dialogi de clementia* és Pseudo-Senecától *De remediis fortuitorum liber*. A teve motívumához vö. HENKEL–SCHÖNE, *i. m.* (8. jegyzet), 425–427.

⁵⁴ HEVENESI, *i. m.* (50. jegyzet), 142–144.

⁵⁵ HEVENESI, *i. m.* (50. jegyzet), 145–147.

⁵⁶ A kifejtésben Seneca Minor művei közül az *Epistulae morales ad Luciliumra* és a *Dialogi de tranquillitate animae*, Seneca Maiortól pedig a *Controversiae*-re történik hivatkozás. – Heveneszi a témát felhasználta arra, hogy tanácsokat adjon olvasóinak, miként olvassanak. Mint írja, a könyvek sokasága szétdarabolja a lelket, ezért a jó hírű, kipróbált könyveket érdemes olvasni, s ezek közül a legjobbakat ki kell jegyezteni és tanácsaikat követni kell. A különféle olvasmányokat érdemes egymástól elkülönítve őrizni.

⁵⁷ HEVENESI, *i. m.* (50. jegyzet), 74–76.

⁵⁸ Philippus PICINELLUS, *Mundus Symbolicus*, I–II, Coloniae, 1694, I, 503. – Ugyanez a kép és mottó egy Bécsben megjelent nem magyar vonatkozású jezsuita emblémáskönyvben Kosztka Szaniszló halála hírének gyors terjedését ábrázolta. Antonius MAURISPERG [junior, 1678–1748], *Vita Divi Stanislai Kostkae...*, Vienne, J. J. Kürner, [1726], Nr. 75.

⁵⁹ Heveneszi Seneca-recepciója jól összevethető Lackner Kristóf közel nyolcvan évvel korábbi Seneca-ismertetével. A jezsuita Heveneszi – a lutheránus Lacknertól eltérően, aki hivatkozás nélküli mottóinak jelentős részét

Az elmélkedés- és imádságyűjtemények halál-képe

Az emblemikus jezsuita meditáció jellegzetes típusát képviseli Antonius Sucquet 1620-ban Antwerpenben kiadott gyűjteménye és annak Derekay György által készített kivonatos magyar fordítása.⁶⁰ A mű harminckét prózai elmélkedésben tárgyalja az eljutás lehetőségeit az örökkévalósághoz, s mindegyik elmélkedés élén egy-egy szimbolikus rézmetszet található. Az ábrázolások részleteit betűk jelzik, s az elmélkedések sorozata a betűkkel jelölt részletek magyarázatára épül.⁶¹ Míg Derekay erősen lerövidítette Sucquet szövegét, az ismeretlen rézmetsző igyekezett pontosan követni az előképül szolgáló metszeteket.

Az elmélkedések közül három foglalkozik a halállal. A három kép közül kettőn a csontváz alakban megszemélyesített halálhoz különféle narratív jelenetek kapcsolódnak. *Az ember életének rövid, és bizonytalan voltarul* című, negyedik elmélkedés középpontjában a mulandóság gondolata áll:⁶² a kép bal oldalán szobabelsőben haldokló, az épület külső falán óra, melynek mutatóját épp megállítani készül egy angyal. Alatta mottó funkcióban felirat: „Hora, quam non putatis” (Óra, melyre nem gondolsz). Jobbra egy fa tövében könyvet tartó férfi figyel a jelenetet. Az épület előtt tűz mellett két gyermek játszik: az egyik szappanbuborékot fúj, a másik madárra nyilaz. A háttérben arató emberek és egy felugró szarvas. A kép előterében szárnyas Kronosz áll, kezében kaszával és homokórával. A homokóra alján saját farkába harapó kígyó függ, melyet egyik kezével megragad a Kronoszra fölnező, négykézláb mászó csontváz-halál. Az idő, az elmúlás és az örökkévalóság közismert jelképeit rövid elmélkedés, fohászkodások és könyörgés magyarázzák.

Az ötödik, *Az halálrúl* című elmélkedés folytatja az előbbi gondolatsort.⁶³ A kép bal oldalán szobabelsőben a csontváz-halál lándzsát döf az ágyban fekvő haldokló szívébe. Az ágy két oldalán az ördög és egy keresztet tartó egyházi személy várja a halott lelkét. A szoba közepén nyitott láda, melyből az élők széthordják a haldokló javait. A mottó egy, a nézőnek háttal álló angyal által tartott írásszalagon olvasható: „Vanitas vanitatum vanitas”. Az ablakon kitekintve a háttérben temetővel körülvett templomot látunk temetési menettel, a mennyben a lélek megítélésének jelenete zajlik. Az elmélkedés tudatosítja a kép mondanivalóját: a halál törvényszerű és elkerülhetetlen, s amilyen az ember

merítette Senecától – általában egy-egy rövid, állandósult szókapcsolatot választott emblémáinak mottójául, s az explikációk szinte egész szövegét merítette Seneca műveiből. Így például a „ferendum est” kifejezés egyaránt megtalálható Ovidiusnál – *Heroides* V, Oenone Paridi – és Cicerónál – *Oratio in L. Catilinam prima*, cap. VII, 59.

⁶⁰ Antonius SUCQUET, *Az örök életnek uttya [...] Mellyet alkalmas kepekkel ki-abrazolt, és [...] elmélkedésekkel [...] meg-magyarázott...*, ford. DEREKAY György, Nagy-Szombatban, Acad., 1678.

⁶¹ A kép-szöveg kapcsolatnak ez a típusa Hieronymus Nadal 1594-ben kiadott evangéliumi elmélkedéseiben jelent meg először jezsuita gyűjteményben, melyben a meditációk egyszerre kommentálják a miseevangéliumokat és magyarázzák a hozzájuk kapcsolt illusztrációk megfelelő részleteit.

⁶² SUCQUET-DEREKAY, *i. m.* (60. jegyzet), B_{2r}-B_{4r}.

⁶³ SUCQUET-DEREKAY, *i. m.* (60. jegyzet), B_{4v}-C_{2r}.

életvitele, olyan a halála is. Határozott hangon óv az elbizakodottságtól, mondván: nem elegendő megtérni az utolsó pillanatban.

A harmincegyedik elmélkedés⁶⁴ címe *Az halálhoz-valo készüetrül*. A hozzá tartozó kép közepén keresztet hordozó emberek igyekeznek a megfeszített Krisztus felé. Egy másik domb fennsíkján Krisztus embereket tanít, fölötte az égből írásszalag indul, „Ipsum audite” (Őt hallgassátok) felirattal. Balra a háttérben látomás a pokolról és az ítéletről. Az előtérben ülő alak keresztet hordozó Krisztust rajzol, a mellette álló angyal rámutat az általa tartott könyvbe írt másik felszólításra: „Vigilate”. Az elmélkedés számos ponton elmélyíti a képet és a kettős mottót, s tanító jelleggel közvetíti a halállal kapcsolatos vallási ismereteket (a jó halál; Krisztus halála mint követendő példa; előkészületi módok a halálra; az életút utolsó, elvárt és elvégzendő cselekedetei).

Összesen hat emblematikus illusztrációval látták el Johann Arndt *Paradiesgärtlein* (Magdeburg, 1612) című imádsággyűjteménye magyar fordításának második, nürnbergi kiadását.⁶⁵ A kötet négy részre tagolódik, mindegyik előtt egy-egy emblémakép. A harmadik részhez, „Melly a keresztviselésben vigasztalásért való imádságokat foglal magában”, további két embléma kapcsolódik. Az ovális keretbe foglalt picturák fölött latin mottó, alul külön kartusban hatsoros magyar nyelvű verses inscriptio olvasható. Az emblémák szerepe a tagolás mellett az utánuk következő szövegek központi gondolatának kiemelése, elmélyítése és hatásos összegzése.

A harmadik rész előtti képen⁶⁶ a tűzben eléggő fönix motívuma, melyhez a „Non moriar sed vivam” mottó és hatsoros verses explicatio kapcsolódik: „Jóllehet meghalok, / S-világból ki múlok, / Mindazáltal úgy hiszek: / Féniksnek módjára, / Itélet napjára, / Hogy poromból fel kelek.”⁶⁷ Ebben a részben pestis és más csapások idején mondandó imádságok, elmélkedések olvashatók.⁶⁸ A fönix itt egyszerre példa és lelki orvosság, a halál és a halálból megújuló élet jelképe.

Az ugyancsak evangélikus Johann Gerhard *Quinquaginta meditationes sacrae* (Jena, 1606) című elmélkedés-gyűjteményének magyar fordításában (1745),⁶⁹ mely több kiadást ért meg, az eredeti mű 51 metszete helyett csupán tíz szimbolikus kép található. A fordító rimes prózában dolgozta át az elmélkedések szövegét, s néhányukhoz egy-egy képet

⁶⁴ SUCQUET–DEREKAY, *i. m.* (60. jegyzet), P_{4v}–Q_{2r}.

⁶⁵ JOHANN ARNDT, *Keresztényi jószágos tselekedekkel, [!] tellyes Paraditsom kertetske...*, HUSZTI István MDCXCVIII esztendőbeli fordítása után [...] meg-jobbítottatott [...] ki botsáttatott, BÉL Mátyás [...] által, Noribergában, Mónath Pét. Konr. Költségével, 1724.

⁶⁶ ARNDT–HUSZTI–BÉL, *i. m.* (65. jegyzet), 458. laphoz tartozó kép, 458–578.

⁶⁷ Vö. HENKEL–SCHÖNE, *i. m.* (8. jegyzet), 794–796.

⁶⁸ „Lelki orvossága a Léleknek. Minden irtóztató dögléletesség és egyéb büntetések ellen, melly négy Részekben foglaltatott: I. Hogy ez a tsapás az Isten kemény haragjának veszszeje légyen. II. Miképen lehessen ezt a tsapást az igaz megtérés által elfordítani. III. Miképen kellessék az embernek az ellen könyörögni [...]. IV. Miképen kellessék magokat megvigasztalni azoknak, kik azzal Istennek ítéletiből meglátogatattak.” ARNDT–HUSZTI–BÉL, *i. m.* (65. jegyzet), 458. laphoz tartozó kép, 458–500.

⁶⁹ JOHANN GERHARD, *Liliomok völgye [...] azaz ötven sz. elmélkedések...*, ford. INCZÉDY József, [Szeben?], ny. n., 1745; [Kolozsvár?], ny. n., 1745; [Kolozsvár], ny. n., 1754; [Köszeg], Nyomtatott Ludwig Jakab költségével, 1764; Posony, Landerer M., 1774; Pozsony–Pest, Landerer, [1784 után]; Pozsony–Pest, Landerer M., 1794; Pozsony–Pest, Fűskúti Landerer Mihály, [1795 után].

illesztett. A képek az adott rész fő gondolatát összegzik, felül keretbe foglalt mottóval, alul négy soros verses magyarázattal.⁷⁰ A metszetek az emblematikából jól ismert motívumokat variálnak, s minden valószínűség szerint egy korábbi német kiadás illusztrációi alapján készültek.⁷¹

„A Léleknek igaz nyugodalmáról” szóló, 46. számú elmélkedéshez tartozó képen döglött szamár testéből hollók lakmároznak. Jobbra kivágott fa csonkján még egy holló áll kitárt szárnyakkal, az égen nap és csillagok. A kép fölötti mottó („Földről Égbe siet”) és az alatta olvasható négy soros vers („Mint meg-büszhött dögnék kit sok hollók tépnek, / Olly vége lesz minden földi jónak, szépnek, / Repes lelkem innét Igazság Napjához, / Sok ezer Angyalok, s Szentek táborához”) a mulandóságra és a halál után nyugalmat kereső lélekre vonatkozik. Az embléma – ugyanúgy, mint a fönix Arndt művében – a halálra és a lélek halál utáni sorsának kérdésére figyelmeztet.

A halál a temetéssel kapcsolatos művekben

Az emblematikus elemeket hasznosító panegirikus iratoknak közel egyharmadát teszik ki a főúri és uralkodói temetésekkel kapcsolatos kéziratok és nyomtatványok. Ezekben gyakran összekapcsolódott a halotti prédikáció, a castrum doloris képi ábrázolása és a castrum doloris ikonográfiai programját rögzítő szöveges leírás. A halott erényeinek és tetteinek dicsőítése mellett a művek fő funkciói a vigasztalás, a gyász kifejezése, az együttérzés felkeltése és a tájékoztatás. Az előkelő világi és egyházi személyek – köztük több magas rangú katonatiszt – temetése alkalmából készült munkák fontos részét alkották a halotti reprezentációnak, s szerepet játszottak a főnemességről és az uralkodóról alkotott kép formálásában. Tartalmukat a halál keresztény értelmezése határozza meg elsősorban. Két fő típus különíthető el: 1. a halál gondolata kihat az egész műre, annak fő szervező tényezője; 2. a mű a halott életútját, erényeit és tevékenységét mutatja be, s a halál csupán egy mozzanat az életút eseményei között. Az utóbbi típusba tartozó emblématorozatokat rendszerint a gyászbeszédekkel együtt, függelékben nyomtatták ki.

⁷⁰ TRÓCSÁNYI Zoltán, *Egy illusztrált protestáns barokk könyv: Az első magyar makáma = Uő, A történelem ármékában*, Bp., 1936, 99–104.

⁷¹ Vö. Paulina BUCHWALD-PELCOWA, *Emblematy w drukach polskich i polski dotyczacych XVI–XVIII. wieku: Bibliografia*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Lódź, 1981, Nr. 55, 56. A rézmetszetek szignálatlanok, feltételezhető azonban, hogy az 1740–1745 között Kolozsváron, majd 1748–1768 között Nagyszébenben dolgozó Sárdi Sámuel rajzoló és rézmetsző készítette azokat. Vö. PATAKY Dénes, *A magyar rézmetszés története a XVI. századtól 1850-ig*, Bp., Közoktatási Kiadóvállalat, 1951, 214–215. Az egyik magyar nyelvű kiadás metszetsorozata alapján, a mottók elhagyásával, de a képek alatti verseket átvéve festették ki például az erdélyi Magyarköblös református templomának karzatmellvédjét 1774-ben. A karzatmellvéd felirata: „Isten ditsőségére maga költségével T. N. K. Bodoki Rettegi György 1774 esztendőben Maga Hites társával T. N. Dalyai Kando Máriával együtt. Bodon Josef által”. A karzatmellvéd képsorozatának ismeretét a restaurálást végző Mihály Ferencnek köszönjük. A metszetsorozat 1780–1834 között előképül szolgált néhány további református templom karzat- és padmellvédjének, famennyezetének díszítéséhez is. Vö. KISS Margit, *Alakos ábrázolások a templomokban = Legendás lények, varázslatos virágok – a közkedvelt reneszánsz (Katalógus)*, szerk. FEJŐS Zoltán, Bp., 2009, 137–141, itt: 139; 207–217. kép.

Az első típust képviseli az a latin nyelvű nyomtatvány, melyet a kolozsvári jezsuiták adtak ki egyik pártfogójuk, Perényi Katalin halála alkalmából. A művet a kolozsvári Báthori szeminárium egykori diákjai készítették,⁷² s innen érthető a kompozíciók némi-
leg műkedvelő jellege. Perényi Katalin Kemény (I.) Simon második felesége és Kemény (IV.) János erdélyi fejedelem menyje volt. A jezsuiták már életében „patrona nostra”-ként tisztelték, s rendszeresen genethliaconnal köszöntötték születésnapján. A halotti pompa emelésére összesen huszonnégy szimbólumot festettek, melyeket a felravatalozott koporsó körül helyeztek el. Ezek közül tizenhetet választottak ki közlésre.⁷³

A mű összesen tizenhét verses elogiumot tartalmaz a halott családjának, jócselekedeteinek és erényeinek dicséretével. Minden elogium elején szabályos embléma (symbolum) áll felirattal, explikációval és a képre metszett bibliai idézettel. Az elogiumhoz néha óda vagy képvers kapcsolódik. Ha gondolatban bármelyik kompozíciót kiemeljük a sorozatból, önállóan is ugyanazt az üzenetet hordozzák, mint az egész gyűjtemény, azaz hogy Perényi Katalin meghalt. A rézmetszetű díszcímlapon a Perényi és a Kemény család koszorúba foglalt halotti címere, a koszorún a gyászoló családtagok nevével.⁷⁴ Az emblémák magyarázatát a mű végén magyar nyelven is közölték.

Hat képen a Perényi család címeréből kiemelt motívum felhasználásával, női arcvonásokat viselő griffmadárként, a többin angyal, virág, madár vagy más alakban ábrázolták a halottat. A XIV. képen szobabelsőben ül és fon, mögötte a kaszás csontváz halál ollóval elmetszi a fonalat. A IX. képen fészkeről elűzött, kopasz fán ülő madárként jelenik meg, melynek fészket épp kirabolja a létrára mászó csontváz halál. A mottó funkcióba emelt két bibliai idézet (Ez 7,16 és Náh 2,7–8) a halálra és gyászra utal, az elogium ugyancsak a gyász gondolatát részletezi. Megtudjuk, hogy Perényi Katalin már életében elvesztette férjét és két lányát, három fia közül a középső a Thököly-felkelés idején halt meg. A kép ovális keretén kívül jól ismert szimbolikus motívumok (koporsó, koponya a csontokkal, lombját veszett fa) erősítik a mondanivalót.

A XIV., XV. és XVI. emblémák szorosan összetartoznak, s különféle módon ábrázolják Perényi Katalin viszonyát a halálhoz. A XIV. képen a fonó asszony és a fonalat elmetsző halál ábrázolása az elhunyt halálra való állandó készenlétét jelképezi. A gondolatot elmélyíti a mottó („Semper prompta mori” – Mindenkor kész meghalni) és az elo-

⁷² *Brachy ton areton hodoiporikon, seu synoptica virtutum enarratio: Quibus [...] Catharina Perenyi [...] defuncta, in hac mortalitatis peregrinatione, quo-ad Patriam illam coelestem, cursus humanae vitae beatum terminum contigisset, velut passibus quibusdam incesserat*, Claudiopoli, ny. n., 1693.

⁷³ *Brachy, i. m.* (72. jegyzet), A_{2r}-B_{1r}. Kemény (IV.) János az 1662. évi nagyszőlősi ütközetben veszítette életét. Apja halála után Kemény (I.) Simon Magyarországra menekült, majd 1663-ban visszatért Erdélybe. Perényi Katalin buzgó katolikus volt, erős befolyást gyakorolt családjára, s elérte, hogy Kemény (I.) Simon fiai visszaléptek a politikai pályáról. Perényi Katalint a vécsi Kemény-kastélyhoz tartozó családi sírboltban temették el. Az emblémákkal összekapcsolt latin nyelvű halotti versek külföldi párhuzamaihoz vö. pl. Joanne ROSTROPOWICZ, *Die lateinischen Gedichte Georgs III., Graf von Oppersdorff aus Oberglogau = Alaudae ephemeridis nova series: Fasciculus primus*, curavit Anna Elissa RADKE, Hildesheim–Zürich–New York, 2005, 49–60.

⁷⁴ PATAKY, *i. m.* (71. jegyzet), 257. A díszcímlap „Clausenburg / Fried. Hin. f.” szignálását nem sikerült feloldani.

gium zsoltáridézete („Paratum cor meum, Deus, paratum” – Kész az én szívem, Isten, kész az én szívem, Zsolt 57[56],8). A XV. képen a női munka jellegzetes eszköztára jelenik meg (szövőszék, fonalgombolyító, fonalfestő, fonalak), balra fent egy angyal írászalagot tart az Ószövetségből vett idézettel: „Quiescent paulisper ab onere. Oseae 8,10” (Az idézet szabad értelmezése a magyarázatban: „A’ munkákhoz való eszközök Megnyúgosznak egy-ke vessé a terhektől”). Mindez a földi életében szorgos Perényi Katalin halálát jelképezi. A következő képen a hegyen megfeneklett Noé bárkája, a hegy belsejében a Kemény- és a Perényi-címer látható, ami egyaránt utal a vécsi havasokban levő családi temetkezési helyre és a halál utáni megpihenésre.

A halál gondolata által meghatározott összeállításoknál jóval gyakoribbak a halott életútját és erényeit középpontba állító művek. Ezek egyik csoportjában rendszeresen megtalálható a halál naturális, földi képének bemutatása, mégpedig a halotti pompa fényének emelésére készült emblémák között, egy vagy több kompozíción. Erdődi Miklós horvát bánnak például második felesége, Gallenberg Izabella háromnapos temetési ünnepséget tervezett, melynek színhelyül („Funeris thalamus” – halotti emlékező hely) a zágrábi Szent István bazilika szolgált. A castrum dolorison a címermagyarázat, anagrammák és feliratok mellett az oszlopok oldalára erősített pajzsokon huszonnégy embléma volt látható, melyek a halott erényeit és cselekedeteit idézték fel. A halotti pompát leíró nyomtatványban ezeket is meg akarták örökíteni, de mivel – mint állítják – nem találtak megfelelő rézmetszőt, a képek leírását is mellőzve, csupán az emblémák „értelmét” és a hozzájuk tartozó disztichonokat közölték.⁷⁵ Az első emblémán Erdődi dicsőségét és erényeit a török elleni harc kiemelkedő személyiségének számító Zrínyi Miklóshoz hasonlították, az utolsón a halálát örökítették meg. A képek és leírásuk hiányában erről mindössze annyit tudunk meg, hogy „pie moritur”.

Georgius Fridericus de Kriechbaum Erdély generálisa volt,⁷⁶ akinek tiszteletére a nagyszebeni jezsuiták oratóriumában rendeztek halotti apparatust.⁷⁷ Ennek része volt az a nyolc emblémából álló sorozat, melynek darabjai egy-egy neves antik római történeti személyiséghez hasonlították az elhunytat. Az utolsó emblémán ábrázolták egyetlen éjszaka alatt bekövetkezett, hirtelen halálát, melyet a dicsősége teljében, de szegénységben elhunyt többszörös római konzul, P. Valerius halála mellé állítottak. A képen egy

⁷⁵ *Funeris Apparatus Nicolai Comitis Erdoedi Illyriorum Proregis*, [Graecii], ny. n., [1693], C_{3v}–D_{1r}. Az ünnepség megvalósítói Jellacsich István, Zágráb és Kőrös megye ispánja, valamint Paulus Ritter (Paulus Vitezović-Ritter), Lika és Corbavia ispánja voltak. A castrum doloris és a kiadvány kapcsán felvethető a horvát és latin költőként jól ismert Paulus Ritter szerzősége, illetőleg összeállítói szerepe. Vö. SZÖRÉNYI László, *Hunok és jezsuiták: Fejezetek a magyarországi latin hősepika történetéből*, Bp., 1993, 37, 156, 15. jegyzet; Uő, *Paulus Ritter Szent László-életrajza* = Uő, *Philologica Hungarolatina: Tanulmányok a magyarországi neolatin irodalomról*, Bp., 2002, 111–118; Uő, *Studia Hungarolatina: Tanulmányok a régi magyar és neolatin irodalomról*, Bp., 1999, 56, 61.

⁷⁶ 1691-ben az osztrák császári csapatokkal érkeztek a jezsuiták Nagyszebenbe. Első templomuk egyszerű épület lehetett, melynek helyére 1726–1733 között építettek új templomot. 1710-ben Nagyszebenben pestis pusztított.

⁷⁷ *Posthuma gloria generalis Friderici in honoris cenotaphio historice adumbrata seu Funeris apparatus*, Cibinii, Excudit M. Helczdörffer, 1710. Lehetséges, hogy a generális az 1710. évi pestisben halt meg.

leveleit vesztett fa volt látható; a hozzá tartozó epigrammában P. Valerius mellett a Holddal és a hirtelen a horizont alá merült Marssal állították párhuzamba a megholtat.

Báró Ebergényi László katona volt egész életében, 1716–1718 között részt vett a török elleni felszabadító háborúban. Hatvanhárom éves volt, amikor 1723. október 5-én tábornaggyá nevezték ki. Halálát a három nappal később Belgrádnál szerzett sebesülése okozta. A temetési nyomtatványban⁷⁸ szöveges leírásokban örökítették meg a soproni ferences templomban a koporsó körül elhelyezett tizenhat emblémát és az ezekhez tartozó kronografikus elogiumokat, melyek a halott életét, erényeit és török elleni vitézségét mutatták be. Halálának okát és halálát a 12. és 13. embléma jelenítette meg. A 12. képen kinyújtott kard felé vakon repülnek az emblematikában baljós jelentésű⁷⁹ denevérek, megsebesítik magukat, miközben a dühös török Ebergényi kardjával megsebzti a tábornagy torkát. A 13. képen a sebesüléséből felgyógyulni nem tudó Ebergényi Héraklész oszlopai⁸⁰ között áthajózva megérkezik az örökkévalóság kikötőjébe (portus aeternitatis). A két kompozíció eszmei alapja a hazáért háborúban elszenvedett hősi halál dicsőítésének Horatius óta ismert motívuma („dulce et decorum est pro patria mori”, Carm. III, 2, 13).

Az 1738. június 8-án elhunyt Csáky Zsigmond,⁸¹ Szepes és Abaúj vármegyék főispánja, királyi főtárnokmester végtisztességére készített castrum dolorist a budai ágostonos templom kórusa alatt helyezték el. A hozzá tartozó emblémákat és feliratokat ugyanaz a Scharinger Patrik készítette, aki a rendház első priorjaként a halotti beszédet írta. A castrum dolorisról készült lavírozott tollrajz és az emblémaleírások kézírata⁸² összesen huszonöt emblémát tartalmaz. Ezekben előszeretettel szimbolizálták a megholt főurat a bibliai Dávid királyként. A koporsó közvetlen közelében elhelyezett 30. képen a halott Dávid király volt látható, amint saját városába, Jeruzsálembé viszik eltemetni. A kompozíció a halál évét kronografikusan tartalmazó mottókkal együtt (Jób 16,13 és Zsolt 39[38],8) Csáky halálát szimbolizálta. A 35. kép az elkerülhetetlen halál gondolatát ábrázolta: az asztalnál ülő halál leírja a 73-as számot, pontot tesz utána és megáll. A mottó (Jób 14,5) és a kép egyszerre idézi fel a minden emberre vonatkozó törvényt és jelzi az elhunyt életkorát.

A halott életét, erényeit és tetteit dicsőítő emblémák leírásai összekapcsolódtak a halott verses elogiumával a katonai pályát befutott, több császár alatt szolgált cserneki Dessewffy István esetében.⁸³ Temetése a Sáros megyei Szeben piarista templomában

⁷⁸ *Symbolographia Funeris [...] Ladislai Liberi Baronis ab Ebergény...*, Viennae, W. Schwendimann, (1724).

⁷⁹ Vö. HENKEL–SCHÖNE, *i. m.* (8. jegyzet), 899–902.

⁸⁰ Lásd a 35. jegyzetet.

⁸¹ A kézíratos fejedelmi tükröt maga után hagyó, Habsburgokhoz hű Csáky István első feleségétől, Lónyay Margittól született hetedik gyermeke volt. Vö. még 22. jegyzet.

⁸² Patritius SCHARINGER, *Symbola in Castro Doloris exposita in exequijs Excell. /:pl^{mus}. Tit:/ D. D. Comitis Sigismundi Csáki, apud P. P. Augustinianus Budae in Conventu die 8. Junij A. 1738. mortui, et in crypta ei neo-ibidem extracta, sepulti*, kézirat, BEK, Hb 2r 268/44; vö. FARBAKY Péter, *A budai ágostonos (majd ferences) templom és kolostor*, Művészettörténeti Értesítő, 39(1990), 166–197.

⁸³ *Iusta heroicis meritis et manibus [...] Domini Stephani Dessöffy de Csernek persoluta [...] in Ecclesia Cibiniensi Comitatus Sáros tumulo illati...*, Cassoviae, Typ. Acad. S. J., 1742. – Híres tettei közé tartozott,

volt 1742. december 17-én. A minden valószínűség szerint a piaristák által készített tizenkét embléma közül az első hat erényeit mutatta be, a második hat a gyászt és a fájdalmat („symbola luctum et dolorem exprimentia”) fejezte ki. Az utóbbiak közül az ötödik mutatta be a halálát. A képen egy lankadt napraforgó fordult a lenyugvó nap felé, melyre a „Te moriente, cado” mottót írták. A kétsoros epigramma szerint a Nap lenyugvásával elhanyagolt napraforgó Dessewffy István halálát jelképezte.

A temetési nyomtatványok egy további csoportjában az emblémasorozatok halált bemutató darabjain az elmúlás szokványos elemeit használják ugyan, de a dicsőíteni kívánt személy kiválósága teljesen háttérbe szorítja a halál gondolatát. E csoport jó példája a herceg Esterházy Pál nádort búcsúztató két, latin és magyar nyelvű halotti prédikáció.⁸⁴ Mindkettőhöz hét, igényesen kidolgozott mezzotinto lapon mellékeltek a castrum doloris egészének és tizenkét emblematikus részletének, továbbá a halott címerének ábrázolását. Mindkét prédikáció gazdag szimbolikus elemekben és foglalkozik a castrum dolorisszal,⁸⁵ az emblémák kifejtése azonban hiányzik belőlük. Az explikáció nélküli emblémasorozatot a képek és a rövid mottók együttese alkotja, az emblémák közül azonban egyiknek sem kifejezett témája a halál. A magyar szent koronát, valamint Magyarország és Esterházy címerét ábrázoló lap mottói például az ország és a nádor kölcsönös búcsúvételére vonatkoznak.⁸⁶ A csillag által irányított hajó (mottója: „Unum hoc sidus rexerat illum”) és az oszlop mellett lebegő, csillagokra mutató puttó motívumát (mottója: „His flammis ad astra volabit”), a Mars és Pallasz Athéné önálló ábrázolásaihoz kapcsolódó, a képek alatt további szöveggel kiegészített mottókat („Judicat hic mavors”; „Pariter cum Pallade iungi”; „Ast fatali cholera martius arva fodit”), valamint az antik égő áldozat (mottója: „Huicusque ad cineres arsit”) és az égen feltűnő szem felé szálló madár képét (mottója: „Non est confusus ab isto”) egyaránt vonatkoztathatjuk Esterházy halálára, ezek a kompozíciók mégsem tekinthetők maradéktalanul a halál emblémáinak. A sorozat minden részlete azt sugallja, hogy a halál „csak” egy esemény a sok közül Esterházy életében, s ő, aki meghalt, valamiképpen örökké él.

Mindkét oratio középpontjában Esterházy életének, tetteinek és tulajdonságainak dicsérete áll. A latin nyelvű beszéd (elogium solenne) szerzője végig múlt időben beszél Esterházyról, mégsem mondja ki, hogy meghalt. A halálról csupa jót állít (például: „mors enim Janua est indeficientis solatij, Jubilaeum beatorum, meta dolorum, haereditas exulum, portusque gaudiosus proemij justorum”),⁸⁷ ami jelzi, a prédikátor úgy vélte, csak jó helyen lehet az, akiről beszél. A magyar nyelvű oratio szerzője a „titkos

hogy 1686-ban Buda visszavívásakor az egyik első volt, aki felmászott a vár falára; majd 11 évvel később Pálffy gróffal együtt ő kezdte meg a zentai csatát (1697). 1702-ben Landaunál harcolt, közreműködött Belgium elfoglalásánál és bevonult Párizsba is. 1727–1742 között a Dessewffy huszárezred vezérőrnagy-altábornagyja volt. Nőtlenül halt meg 75 éves korában.

⁸⁴ Stephanus KONTOR, *Encomium ad solennes exequias [...] Pauli Estoras de Galantha...*, Tyrnaviae, Typ. Acad., 1713; VARGYASSI András, *Sol mysticus*, Nagyszombat, Akad., 1713.

⁸⁵ Például „ritka minéműségű szokatlan Pompák”, „sok szép inscriptiókkal, dicsiretek értelmeit magokban foglaló írásokkal nagyon fel-ékesítettett Castrum doloris”. VARGYASSI, *i. m.* (84. jegyzet), 3.

⁸⁶ Mottók: „Valedicit Hungaria pleno amore”; „Dilecta Hungaria jam vale”; „Pauli autem Palatini recordare”.

⁸⁷ KONTOR, *i. m.* (84. jegyzet), B_{1r}.

értelmű Nap”-pal (Sol mysticus) azonosítja Esterházyt, aki az Oroszlán (= hadi élete), a Rák (= 1683 körüli Linzbe utazása Lipót császárral a török elöl), a Mérték (= 1686 utáni törvénykező tevékenysége) és a Szűz (= vallásossága, művészi, irodalmi tevékenysége) jegyében élt, majd lenyugvó Napként („Sol in occasu”) búcsúzott a világtól.⁸⁸ A „Nap lenyugovása” című részben sincs külön szimbóluma halálának; Esterházy itt egyes szám első személyben elbúcsúzik családtagjaitól. Végül magától az „embertől” köszön el, mégpedig úgy, hogy minden emberre hagy két emblémát, melyek az idő múlására figyelmeztetnek. Az első egy óra, melynek mutatóját a halál igazgatja, s a mellette álló angyal az ujjával intve azt mondja: amely órában nem is vélnéd, jelen van a halál. A második V. Károly gyűrűjének másolata, amely minden óraütéskor megböki az ember ujját, arra figyelmeztetve: ezek közül az egyik („Ex his una”) az utolsó lesz.

Ugyanehhez a típushoz tarozik annak a tizenkét emblémából álló halotti dekorációnak a leírása, amelyet a nagyszebeni plébániatemplomban állítottak fel Mária Terézia halálát követően a királynő emlékére. A sorozat Mártonfi József német nyelvű gyászbeszéde végén jelent meg, *Reliquia Emblemata* címmel. A szimbólumból, lemmából és epigrammából álló emblémákat a szebeni gimnázium humaniora tanára, Göntzi Ferenc Xavér készítette.⁸⁹ A sorozatból a másodiknak, a hatodiknak és a nyolcadiknak volt témája a halál. A második lenyugvó napot ábrázolt, „Maior in occasu” mottóval. Az epigramma szerint a Nap lenyugvásakor nagyobb, mint felkelőben, így Mária Terézia is „elnyugvásakor” volt a legnagyobb erényében és uralmában, s a királynő birodalma révén holta után is halhatatlan. A hatodik képen azt a légköri jelenséget ábrázolták, hogy a Nap lenyugváshoz közel úgynevezett melléknapot képez. A mottó („Oritur, non occidit orbi” – Születik, nem hal meg a világ) és az epigramma szerint Mária Terézia halálával Ausztria nem hal meg; „Terézia csillaga feljön”, mert a királynő tovább él utódjában, Józsefben. A nyolcadik képen egy levágott, hervadó rózsza volt látható, „Post casum spargit odorem” (Pusztulás után illatot áraszt) mottóval és a magyarázattal, mely szerint amint a levágott rózsza is tovább illatozik, úgy Mária Terézia is él halála után, mivel neve, dicsősége és híre örök. Ezek az emblémák tehát bizonyos mértékig tagadják a halált, s változatos módon utalnak az illető feltételezett halhatatlanságára és az őt földi mérce szerint megillető mennyei boldogságra.

Hasonló jellegű az a kézirat, amely az 1703-ban elhunyt Jany Ferenc Ferdinánd csanádi püspök emlékére készült emblémákat dokumentálja.⁹⁰ A kézirat kilenc embléma

⁸⁸ Az I. Lipót halálára kiadott, 1706. évi naptárlapon a császár uralkodásának eseményeire utaló, ötven darabból álló emblematisz képsorozat ugyancsak a Nap motívumára épül. G. ETÉNYI Nóra, *I. Lipót császár változó arcai almanach royalokon*, Művészettörténeti Értesítő, 57(2008), 233–248, itt: 241–245. A motívikus azonosság egyben rávilágít az uralkodói és főúri halál-szimbolika összefüggésére. Vö. SZABÓ Péter, *A végtisz-tesség: A főúri gyászszertartás mint látvány*, Bp., 1989, 14. Gróf Illésházy György castrum dolorisa a sas motívumára épült, ugyancsak a földi élet eseményeinek allegorikus ábrázolásával; a jeleneteket mottószerű feliratok értelmezték. *Uo.*, 115–116.

⁸⁹ Joseph MARTONFI, Franciscus Xaverius GÖNTZI, *Trauerrede auf Marien Theresien Kaiserin Königin Großfürstin von Siebenbürgen [...] – Reliquia Emblemata...*, Hermannstadt, M. Hochmeister, 1781.

⁹⁰ *Symbola de defuncto Revdissimo dno Episcopo Francisco Janij*, kézirat, készítője ismeretlen, BEK, Hb 2r 268/43.

kör alakba foglalt, egymás alatt elhelyezett leírását tartalmazza. Az emblémák latin motívókból, német nyelvű képleírásból és négy soros verses latin subscriptióból állnak. Az emblémák közül a III., VI. és a VII–VIII. kapcsolódik a halálhoz, a IX. az elhunyt megdicsőülését jelképezi. A III. képen egy kert volt látható, melyben a halál a kertész, s két angyal írásszalagot hoz „F:I:” monogrammal, amit – utalva az emberre a halált hozó eredendő bűn tételére – Mózesnek adnak át. A magyarázat szerint a püspök nem félt a haláltól, nem szegült szembe vele, sőt az élet gyümölcsének tekintette, s az üdvözülés reményében óhajtotta azt. A VI. képen „Merior ac decore orior” (Meghalok és dicsőségben feltámadok) mottó kíséretében egy angyal mitrát hoz a püspöknek. A VII. képen, melynek mottója „Magnas sibi seccat cedros”, Jany látható egy cédrusfánál, jobbáiban Chloristól kapott virágokkal. Az érkező halál azonban a cédrust kidönti, a virágokat és a püspököt egyaránt megsemmisíti. A jelenet magyarázata ismét túlmutat a halálon: Mors és Chloris (= Flora) párbeszédében a cédrust nem a halál dönti le, hanem a nála nagyobb Isten, mivel „magnis magna placent”. A VIII. emblémán folytatódik az előbbi gondolat: ugyanazon az úton megy egy egyszerű ember és egy kardinális. Az utóbbi koronát kap, ami azt jelenti, hogy akik a földön más emberek vezetőiként sokat dolgoznak, megérdemlik a hosszú nyugalmat az elíziumi mezőkön.

Ugyanígy a halál mint a halhatatlanság kezdete gondolatot, s nem a halál lezáró szerepét hangsúlyozza az Erdődy László Ádám nyitrai püspök emlékére készített, negyvenegy emblémából álló sorozat harmincötödik darabja.⁹¹ A sorozat szerzője, Schwachótzky Benedek (= Benedictus ab Annuntiatione) piarista szerzetes a jezsuita szentek emblematikus életrajzaiból is jól ismert képi toposszal, a fáról leeső érett gyümölcs ábrázolásával fejezte ki a püspök kegyes halálát („piam [...] mortem significans”). A motívumhoz, melyre még visszatérünk, a „Maturuit astris” (Megérlelődött a csillagokban) mottót társította. Az epigramma szerint a püspök a gyümölcs, mely a fáról leesve köszönti halálában az anyaföldet, s amely egyben az összülvők bűne miatt minden emberre váró fatum képe. A püspök lelke azonban nem osztozik a halálban.

Hasonló törekvés figyelhető meg abban a huszonnyolc tagú sorozatban, melyet Esterházy Imre Gábor nyitrai püspök háromnapos gyászünnepére készítettek a nyitrai piaristák, s amelynek leírása két temetési beszéd függelékében jelent meg.⁹² A halálhoz összesen kilenc embléma kapcsolódik, melyeken a következő képek voltak láthatók (zárójelben az ábrázolások Esterházyra vonatkoztatott magyarázatával): IX. alvó szőlőműves a megművelt szőlőben (= a püspök nyugodtan pihenhet a jól elvégzett munka után); XVIII. a haldoklót jegyese vigasztalja (= a püspököt mennyei jegyese vigasztalja); XIX. hajó a kikötőben (= a püspök örül, hogy révbe ért); XX. halála napján éneklő hatyú (= a

⁹¹ (Benedictus ab Annuntiatione B. V. Mariae) [= Benedictus SCHWACHÓTZKY], *Naeniae [...] Domino Comiti Ladislao Adamo Erdödy de Monyorókerék [...] episcopo Nitriensi [...] die 12. Maij vita Functo Continuis tribus Mensis Octobris Diebus in Cathedrali Ecclesia Nitriensi persolutae...*, Posenii, Typ. M. M. Royerin, Viduae, (1736).

⁹² *Exuviae [...] Emerici e Comitibus Eszterházy de Galantha [...] per [...] Franciscum e Comitibus Bar-koczy de Szala [...]]. – Summa symbolorum castro doloris exornando appositorum. Opera R. P. P. Scholarum Piarum, Strigonii, F. A. Royer, (1763).*

püspök halála előtt énekel, mert örül); XXI. templomból kilépő püspök (= meghalt, elhagyta székesegyházát); XXII. almafáról magától leeső érett gyümölcs (= a püspök megérett, mint a gyümölcs, ezért meghalt, a „Matura solum petunt” mottóval); XXIII. földgömb lemenő Nappal és felkelő Holddal (= a püspök sírjába tér, de feltámad); XXIV. napfogyatkozás (= a püspök halála az örök élet jegyeit hordozza); XXVII. a földi pásztor az égben a legfőbb pásztor karjában nyugszik (= a püspök üdvözülése, a „Jam securus dormiet” mottóval).

A halál az emblemikus szentéletrajzokban

Az első magyar vonatkozású emblemikus szentéletrajz nagy késéssel, a műfaj létrejötte után mintegy száz évvel⁹³ jelent meg Bécsben, Borgia Ferenc, a jezsuita rend harmadik generálisa szentté avatásának alkalmából.⁹⁴ Giovanni Martino Lerch⁹⁵ a horvát Joannes Despotovichnak a bécsi jezsuiták oratoriumában felállított emblemikus díszítményeit ábrázolta rézmetszeteken. Hosszabb magyarázat nem készült a képekhez, s csupán egy-egy mottó és subscriptio segíti az értelmezést. A kilencven lapból álló, monumentális sorozat a műfaj kívánalmainak megfelelően a szent erényeinek bemutatásához hozzárendeli az életút eseményeit, s megjelenít néhányat a közbenjárásának tulajdonított csodák közül. Borgia halálát – ismeretlen okból – nem ábrázolták, de a halál témája megjelenik az életút több pontján. A 22. metszeten például asztalnál ülő fiatalember friss írását hátulról beporozza a kaszás csontvázként megszemélyesített halál. A mottó a jelenet elsődleges értelmét („Litera cavetur Pulveris exigui iactu!” – A betűt megőrzi kevés por rászórása), a subscriptio a szent életének egyik mozzanatát, a „meditatio mortis” lelki értelmét magyarázza („Meditatione mortis animum a noxis custodit” – A halálról való elmélkedés megőrzi a lelket a hibától).

A „cogitatio mortis” gyakorlásával foglalkozik a 42. és a 43. embléma is. A 42. képen Borgia Ferenc V. Károly fiatalon elhunyt felesége, Izabella koporsójába tekint, s a jelenet a mottóval és a subscriptióval kiegészítve („Unus occasus, alterius ortus” – Az egyik halála a másiknak születés; „Aspectu demortuae Imperatricis mundi fastidium concipit” – A halott uralkodónőt megpillantva megutálta a világot) a földi dolgoktól való elhatárolódást szimbolizálja. Ugyanez az életrajzi mozzanat ihlette a 43. emblémát: a képen egy puttó tüzet éleszt, hogy gyertyát gyűjthasson. A mottó és a subscriptio („Dant cineres flammam” – A hamvak lángot adnak; „Mors Isabellae Borgiae Sanctitatis vitae incen-

⁹³ KNAPP, *i. m.* (5. jegyzet), 214–218; KNAPP–TÜSKÉS, *Emblematics in Hungary, i. m.* (5. jegyzet), 191–195; ÉVA KNAPP, GÁBOR TÜSKÉS, *Emblematische Viten von Jesuitenheiligen im 17./18. Jahrhundert*, Archiv für Kulturgeschichte, 80(1998), 105–142.

⁹⁴ (JOANNES DESPOTOVICH), *Apparatus emblematicus sacrae celebritatis qua d. Francisco Borgiae Societatis Jesu proposito generali III. a Clemente X. sanctorum honoribus donato [...] academicum Societatis Jesu Collegium Viennae applausit anno 1671*, (Viennae), ny. n., (1671).

⁹⁵ Lerch magyar megrendelésre is dolgozó itáliai rézmetsző volt, aki évekig működött Bécsben. SZILÁRDFY ZOLTÁN, TÜSKÉS GÁBOR, KNAPP ÉVA, *Barokk kori kisgrafikai ábrázolások magyarországi búcsújáráshelyekről*, Bp., Egyetemi Könyvtár, 1987 (Fontes et Studia, 5), Nr. 15, 82.

dium” – Izabella halála fellobbantotta Borgia életszentségét) az életutat alapvetően befolyásoló eseményt kommentálja.

Meghatározó életrajzi eseményként mutatja be a halált Hevenesi Gábor két, 1690-ben megjelent, boldoggá avatásra készített emblematikus életrajza.⁹⁶ A Kosztka Szaniszlót bemutató, huszonnég darabból álló sorozat utolsó tagja a szent halálát szimbolizálja: a képen gyümölcsrel megrakott puttonyos nő távozik egy kertből, s egy érett gyümölcs leesik a gyümölcsrel teli fáról. A mottó szerint minél érettebb valami, annál könnyebben esik le („Quae matura magis, promptius illa cadunt”). A prózai explicatio szerint a halál az élet visszhangja, s ártatlanul csak az halhat meg, akit a halál szentnek talál. Az ábrázolás alapja az a hagyomány, mely szerint a haldokló Kosztka Szaniszló kérte, tegyék le a földre meghalni. Ezért alázatossága jutalmául megláthatta Szűz Máriát, s boldogan halt meg.

Gonzága Alajos ugyancsak huszonnég részes sorozatában a 23. embléma mutatja be a szent halálát. A „Testa vale: auratis discedo locanda coronis” (Edény/kagyló, Isten veled, arany koronába foglalt helyem lesz) mottó egy ékszerész műhelyben lejátszódó jelenethez tartozik: egy ifjú kagylóból kiemelt gyöngyöt ad át a koronát készítő ékszerésznek. A prózai magyarázat felidézi Gonzága Alajos halálát (haldokolva elmélkedni kezdett, extázisba esett és a Te Deumot énekelve boldogan vált meg az élettől), s kifejti, az igazak halála ilyen.

Még három további, a kanonizációra készült emblematikus nyomtatvány is bemutatja a két jezsuita szent életútját és erényeit, s egyikből sem hiányoznak a halál emblémái. A trencsényi jezsuita kollégiumban nyolcnapos ünnepség keretében bemutatták a *Castor et Pollux* című iskoladramát, melynek nyomtatott programjához mellékeltek az ünnepi díszek leírását.⁹⁷ Eszerint mindkét szentről 15–15 embléma készült. Kosztka Szaniszló halálát a X. embléma jelenítette meg, melynek képen vihar és szivárvány látható egyszerre. A mottó („O quanta haec portat gaudia” – Ó, mennyi örömet jelent ez) és a négy-soros verses parafrázis a haldokló Szaniszló Szűz Mária-látomását idézi fel. A pestisben legyengült Gonzága Alajos halálát egy oltáron felajánlott áldozati bárány képével, a „Victima factus” (Az áldozat elvégeztetett) mottóval és a betegségében égő áldozattá váló szentről szóló verssel ábrázolták (XI.).

A nagyszombati Keresztelő Szent János templomban tartott négynapos ünnepség 25–25 szimbólumból álló dekorációi között is található egy-egy halál-embléma.⁹⁸ Kosztka Szaniszló halálának rózsákkal keretezett ábrázolásán (XVII.) a viharos ég és szivárvány motívuma ismétlődik a „Lucet in obscuris” mottóval, ami a szentnek halálakor vigaszt nyújtó Szűz Máriára utal. Gonzága Alajos halálát a liliumokkal keretezett képen haldokló hatyú jelképezte, utalással a haldoklásakor énekelt Te Deumra (XVI., mottó: „Dulce mori”).

⁹⁶ Gabriel HEVENESI, *Academicus Viennensis sive B. Stanislaus Kostka...*, Viennae, Typ. J. J. Mann, 1690; Gabriel HEVENESI, *S. Ephebus sive B. Aloysius Gonzaga S. J....*, Viennae, Typ. L. Voigt, 1690.

⁹⁷ *Dij Gemelli [...] sive Divi: Aloysius Gonzaga ac Stanislaus Kostka [...] – Apparatus, quem ad solennem Sanctorum Aloysii Gonzaga, ac Stanislai Kostka [...] In Sanctorum Album adscriptorum Trenchiniense S. J. Collegium, 17. Augusti, Anno 1727 adornavit*, Tyrnaviae, Typ. Acad., 1727.

⁹⁸ *Lilietum Aloysianum, Rosetum Stanislauum [...] Hodie ad Divi Joannis Bapt. Tyrnaviae adumbratum dum Divinis beneficiis gratiam referret...*, Tyrnaviae, Typ. Acad., 1727.

A győri jezsuiták nyolcnapos ünnepségét megörökítő nyomtatvány⁹⁹ ugyancsak tartalmazza az új szentek tiszteletére szerkesztett emblémasorozatokat. Ezekben Kosztka Szaniszlót a litván fehér sassal, Gonzága Alajost Mantua fekete sasával szimbolizálták. A Kosztka Szaniszló halálát jelképező emblémaképen a haldokló fehér sas a felhők fölötti verőfényben az ég felé tekint – az explikáció szerint Szaniszló így kérte Szűz Mária segítségét. Gonzága Alajos mint fekete sas szárnya alá rejti fejét halálos fájdalomában egy teljes napfogyatkozást ábrázoló képen, melyet a szenvedés szeretetéről szóló verses magyarázat egészít ki.

A jezsuita szentek utolsó magyarországi emblémasorozata 1738-ból ismert. Ezt a Regisi Ferenc szentté avatása tiszteletére rendezett nyolcnapos ünnepen állították fel a társaság kolozsvári oratoriumában. A leírás szerint a tizennégy szimbólum közül a XII. jelképezte a szent halálát. A feliratból („Mors sancta”), képből (az új évet jelző zodiákus tizenkét jegye a lenyugvó nappal), mottóból („Explet ut inchoet” – Beteljesít, hogy elkezdődjön) és verses inscriptióból álló kompozíció a halállal kezdődő „új élet” hagyományos képzetét fogalmazta meg.¹⁰⁰ A zodiákus tizenkét jegye újévi konstellációban az értelmezés szerint arra utal, hogy a szent újévkor bekövetkezett halála előtt tizenkét évig gondozta embertársai lelkét.

Kapcsolódó gondolatok

A magyarországi irodalmi emblematika halál-koncepciójának történetében három szakasz különíthető el: 1. a halált az élet integráns részének tekintő humanista gondolatvilág jelentkezése a 16. század második felében és a 17. század elején; 2. az összetett humanista felfogás közérthetővé tett változata, összekapcsolódva a katolikus és lutheránus elképzelésekkel a 17–18. században; 3. a halál „megszelídítésére”, elkendőzésére vagy megszelídítésére irányuló úgynevezett „napi alkalmazású” halál-emblematika a 18. században. A három szakasz a korábbi eszmék hosszú továbbélése és a külföldi művek megkésett adaptációja miatt nem válik el élesen egymástól. Szembetűnő az is, hogy nem találtunk nyomot a halál-fogalom gyökeres átalakulására, a halál elidegenítésére és racionalizálására, mely a felvilágosodással kezdődően ment végbe.

A halál az emblematika szinte minden műfajában kedvelt motívumnak számított, s a kompozíciókat a halálról vallott különféle elvont elképzelések közvetítésének szolgálatába állították. Az emblémákat változatos értelemadási stratégiákkal kapcsolták össze és differenciált retorikai diszpozíció keretében alkalmazták. A nagyszámú topikus elem használata mellett jól kitapinthatóak a kreativitás és az egyéni invenció jelei. Az emblé-

⁹⁹ [Johannes Baptista MAYR, 1693–1760], *Sacra solennia, quibus Divos suos, Aloysium Gonzagam et Stanislaum Kostkam [...] proponerunt Patres Societatis Jesu Collegii Jaurinensis, anno M.DCC.XXVIII*, Jaurini, J. A. Streibig, (1728).

¹⁰⁰ *Prima Joannis Francisci Regis Societatis Jesu Presbyteri [...] in sanctos relati solennia, Duplici laudationis genere, Oratorio, Symbolico celebrata [...] a Rhetoribus Claudiopolitanis oblata – Divus Joannes Franciscus Regis, Societatis Jesu Presbyter, Inscriptionibus Symbolicis celebrans*, Claudiopoli, Typ. Acad., 1738.

mák létrehozásában meghatározónak bizonyult a kulturális közvetítettség, míg a személyes tapasztalat többnyire másodlagos szerepet játszott.

Viszonylag ritka a halál más eszméktől független, önálló ábrázolása, s konkrét személytől elvonatkoztatott megjelenítésére is csupán néhány példát találtunk.¹⁰¹ Valóságos személyek halálának reprezentációja elsősorban a temetéssel kapcsolatos nyomtatványok és az emblematikus szentéletrajzok sajátossága, de példaként alkalmazva előfordul a humanista emblémagyűjteményekben is. A halál mindhárom műfajban az egyéni sors keretében, személyre szabott formában jelenik meg. Így például gyakori motívumok a halál váratlan bekövetkezése, a halott életkora¹⁰² és a munkaeszközök, melyekkel az elhunyt szívesen dolgozott.¹⁰³ Az emblematikus szentéletrajzokban a halál körülményeinek aprólékos leírása elengedhetetlen követelménye a „mors sancta” továbbbi értelmezésének. Itt sem ritka a képi visszautalás a halált megelőző időszakra.¹⁰⁴ A „személyre szabott halál” gondolatkerében – a kutatás mai állása szerint – a magyar anyagban kivételesnek számítanak az olyan emblémák, melyek a rokonok halálát, a halál közvetlen okát és körülményeit, a halott eltemetését és az ellenség halálát tematizálják.¹⁰⁵ A halál speciális formájaként ábrázolták az öngyilkosságot fikciós elbeszélés kontextusában.¹⁰⁶

Gyakran hangsúlyozták a halál törvényszerű voltát,¹⁰⁷ mintegy az élők vigasztalására, illetőleg figyelmeztetésére (memento mori). A halál kikerülhetlenségének gondolata egyedül az emblematikus szentéletrajzokból hiányzik; a „mors sancta”-t ugyanis itt nem elszenvedett tényként, hanem vágyott célként értelmezték. A biztos halál eszméje két fejedelmi tükörben összekapcsolódott „a halálban mindenki egyenlő”, illetve „a halál mindenkit egyenlővé tesz” toposzokkal.¹⁰⁸ Lackner Kristóf erre alapozva fogalmazza meg az elvárást, hogy az uralkodó legyen könyörületes alattvalóihoz.¹⁰⁹

Az elmúlás-gondolatkört alapvetően ösztönözte és többszörösen átszötte a horatiusi „Non omnis moriar” eszméje. Az először Zsámboky emblémagyűjteményében, később Lackner fejedelmi tükörében, majd a jezsuita gondolkodás révén módosult formában Hevenesi morális kézikönyvében¹¹⁰ egyaránt megtalálható koncepció nem csupán a földi emlékezet biztosítására vonatkozik, hanem összekapcsolódik a megfelelő életvitelt érintő tanácsokkal is. E művek halállal kapcsolatos emblémái a magánszféra mellett hangsúlyosan foglalkoznak az egyén viszonyával a társadalomhoz, a politikához és a transzcendenshez. Zsámboky az elmúlást következetesen összekapcsolta az étellel, s tagadta, hogy

¹⁰¹ HEVENESI, *i. m.* (50. jegyzet), 68–70; PARTINGER, *i. m.* (47. jegyzet), 97–106, 301–312; SAAVEDRA, *i. m.* (37. jegyzet), 425–430.

¹⁰² SCHARINGER, *i. m.* (82. jegyzet), Nr. 35.

¹⁰³ *Brachy*, *i. m.* (72. jegyzet), XV, P_{IV}.

¹⁰⁴ *Prima*, *i. m.* (100. jegyzet), XII, 34.

¹⁰⁵ *Brachy*, *i. m.* (72. jegyzet), IX, L_{IV}; *Symbolographia*, *i. m.* (78. jegyzet), XII; SCHARINGER, *i. m.* (82. jegyzet), Nr. 30; BARCLAY-FEJÉR, *i. m.* (42. jegyzet), II. kötet, V. könyv, I. rész, 507.

¹⁰⁶ BARCLAY-FEJÉR, *i. m.* (42. jegyzet), II. kötet, IV. könyv, III. rész, 269.

¹⁰⁷ WEBER, *i. m.* (33. jegyzet); HEVENESI, *i. m.* (50. jegyzet), 68–70; *Posthuma*, *i. m.* (77. jegyzet), VIII.

¹⁰⁸ SAAVEDRA, *i. m.* (37. jegyzet), 425–430.

¹⁰⁹ LACKNER, *i. m.* (23. jegyzet), XI, 92–97.

¹¹⁰ ZSÁMBOKY, *i. m.* (7. jegyzet); LACKNER, *i. m.* (23. jegyzet); HEVENESI, *i. m.* (50. jegyzet).

a halál véget vethet az ember munkában eltöltött földi létének. A mulandóság gondolatához társította az emlékezet, az erény és a dicsőség eszméit, s ezzel ráirányította a figyelmet a halál legyőzésének lehetőségeire. Az alkotó ember halála a halált túlélő hírnév reprezentánsa, s a halál figyelmeztet az anyagi javak és a szerzés örökös vágyának hiábavalóságára.¹¹¹ Megjelenik nála az idő előtti és az ártatlanul elszenvedett, erőszakos halál kérdése, s utal Magyarország aktuális történelmi helyzetére. Lacknernél a mulandósággal és a halállal szembehelyezett „idő iránti kapzsiság” gondolata, valamint az idő megfelelő kihasználására vonatkozó tanács tartozik ide.¹¹²

A 17. század közepétől a humanista, késő-humanista felfogással szemben előtérbe lép a keresztény teológia, a pietizmus és a keresztény sztoicizmus által befolyásolt halálértelmezés. Ezek a hatások egyaránt megragadhatók az elmélkedés- és imádsággyűjtemények, az emblematiszta szentéletrajzok és a személyes, családi vagy rendi reprezentációt szolgáló, temetéssel kapcsolatos munkák halál-emblémáiban. Ebben a felfogásban a test halála a lélek szabadulása; a halállal lehetőség nyílik a mennyei boldogságra, illetve az ítéletet követő feltámadásra. A „halál mint az eredendő bűn következménye”-toposz mellett olyan elképzelések is megtalálhatók, mint a bármikor bekövetkező halál készsége elfogadása,¹¹³ vagy a felfogás, hogy a halálról való gyakori elmélkedés jobbá tesz, megőriz a hibák elkövetésétől és elősegíti az életszentség formálását.¹¹⁴ A kontextust gyakran a négy utolsó dologra (halál, ítélet, menny, pokol) vonatkozó elképzelés alkotja.

Több embléma variálja a biztos halált előidéző bűnbeesés keresztény koncepcióját. Eszerint a halál Isten akaratát, az emberi nem fátumát,¹¹⁵ s ezért félni sem érdemes tőle.¹¹⁶ Ugyancsak gyakori egy másik, rendszerint vallási összefüggésben megjelenő elképzelés, mely szerint a halálra érdemes jól felkészülni.¹¹⁷ Az emblematiszta szentéletrajzokban a halál képe szinte derűs összbnyomást kelt. A „mors sancta” együtt jár ugyan az ember halála előtti szenvedésével, de a szenvedést következetesen a keresztény értékrenden belül, a halálon túli új élet kezdeteként értelmezik.

Az emblémákban ismételtelen előfordul a halál kontaminálódása a mulandóság (vanitas), az idő és az időpont bizonytalanságának (incertitudo mortis) képzetével. A halál több alkalommal Kronosz képében jelenik meg¹¹⁸ vagy közvetlen közelségben áll vele, illetve más, az időre vonatkozó ismert jelképpel szimbolizálják (szappanbuborék-fűjás, nyílazás repülő madárra, az óramutató megállítása).¹¹⁹ Az idő múlására figyelmeztet az óramutatót igazító halál és a minden óraütéskor a kezet megbökö gyűrű motívuma.¹²⁰ Az

¹¹¹ A delélőn kezdődő hanyatlás emblémájában, ZSÁMBOKY, *i. m.* (7. jegyzet), 46.

¹¹² Az idő becstületes bírvágyát bemutató emblémán, LACKNER, *i. m.* (23. jegyzet), 143–146.

¹¹³ *Brachy*, *i. m.* (72. jegyzet), XIV, O_{2v}.

¹¹⁴ DESPOTOVICH, *i. m.* (94. jegyzet), 22, 42–43.

¹¹⁵ PARTINGER, *i. m.* (47. jegyzet), 97–106; *Symbola*, *i. m.* (90. jegyzet), VII; SCHWACHÓTZKY, *i. m.* (91. jegyzet).

¹¹⁶ *Symbola*, *i. m.* (90. jegyzet), III.

¹¹⁷ SUCQUET–DEREKAY, *i. m.* (60. jegyzet), XXXI.

¹¹⁸ ZSÁMBOKY, *i. m.* (7. jegyzet), 23.

¹¹⁹ SUCQUET–DEREKAY, *i. m.* (60. jegyzet), IV.

¹²⁰ VARGYASSI, *i. m.* (84. jegyzet), 23.

idő „keresztény múlása” gondolkörben a halál lehet a földi érettség jele, de ábrázolható egy megszentelt helyről, például templomból való távozásként is.¹²¹ Különböző összefüggésekben tűnnek fel a halálról mint győzelemről, áldozatról és szabadítóról vallott elképzelések.

Számos embléma foglalkozik a halálon túli földi élettel, az emlékezettel és az evilági halhatatlansággal. Ezek fő biztosítékai az alkotó munka és a könyvek.¹²² Az uralkodó emlékezetét elsősorban az szolgálja, ha alattvalói javát kereste életében.¹²³ A gondolat 18. századi abszolutista változata szerint az uralkodó földi életének folytatását biztosítja halála után továbbélő birodalma és tetteinek hatása.¹²⁴ A humanista értelemben vett hírnév, dicsőség gondolatát Zsámboky János emblémái és epitáfiumai közvetítik a leghatásosabban: a folytonos szellemi tevékenység (Manutius, Lotichius) éppúgy biztosítja ezt, mint egy kivételes cselekedet (Antiphón halála) vagy a kortársak emlékezete (Lotichius, Bóna).¹²⁵ Az utóbbi gondolat egyben szerzői önreflexióként is értelmezhető: Zsámboky személyes írói és tudósi tapasztalata volt, hogy a szellemi alkotásban megörökített személy emléke túléli az idő múlását.

A „halálon túli élet” a keresztény felfogás szerint egyaránt lehet megérdemelt pihenés,¹²⁶ lelki nyugalom,¹²⁷ mennyei boldogság,¹²⁸ a feltámadás reménye,¹²⁹ sírba térés a lélek új életének kezdetével,¹³⁰ s nem utolsósorban találkozás Istennel.¹³¹ Jellegzetesen keresztény elképzelés a kegyes halál képze¹³² és a bármikor érkező halál készséges elfogadásának gondolata, elsősorban az erkölcstani kézikönyvekben, az elmélkedés- és imádsággyűjteményekben, valamint az emblematikus szentéletrajzokban.¹³³ Ugyanide tartoznak a jó halálra való felkészülés eszméje¹³⁴ és a „meditatio mortis”-emlélmák a Borgia Ferenc szentté avatására készült sorozatból.¹³⁵

A halálhoz kapcsolódó témák és jelentések köréből ugyanakkor feltűnően hiányzik a szerencse (fortuna), a szerencsétlenség és az alkalom (occasio) témája, noha ezek többször föltűnnek a magyarországi irodalmi emblematikában.¹³⁶ Ugyancsak hiányoznak például az európai emblematikában előforduló következő gondolatok: Eros és Thanatos

¹²¹ *Exuviae*, i. m. (92. jegyzet), XXI, L_{1v}.

¹²² HEVENESI, i. m. (50. jegyzet), XLVIII, 145–147.

¹²³ LACKNER, i. m. (23. jegyzet), 92–97.

¹²⁴ MARTONFI-GÖNTZI, i. m. (89. jegyzet), VI.

¹²⁵ ZSÁMBOKY, i. m. (7. jegyzet), 116, 194–195, 193, 228–229.

¹²⁶ *Brachy*, i. m. (72. jegyzet), XV, P_{1v}; *Symbola*, i. m. (90. jegyzet), VIII.

¹²⁷ GERHARD-INCZÉDY, i. m. (69. jegyzet), XLVI.

¹²⁸ WEBER, i. m. (33. jegyzet); *Exuviae*, i. m. (92. jegyzet), XXVII, L_{2r-v}.

¹²⁹ *Symbola*, i. m. (90. jegyzet), VI; ARNDT-HUSZTI-BÉL, i. m. (65. jegyzet), 458.

¹³⁰ *Exuviae*, i. m. (92. jegyzet), XXI, L_{1v}.

¹³¹ *Exuviae*, i. m. (92. jegyzet), XXVII, L_{2r-v}.

¹³² *Funebris*, i. m. (75. jegyzet), 24, D_{1r}.

¹³³ *Brachy*, i. m. (72. jegyzet), XIV, D_{2v}.

¹³⁴ SUCQUET-DEREKAY, i. m. (60. jegyzet), XXXI.

¹³⁵ DESPOTOVICH, i. m. (94. jegyzet), 22, 42–43.

¹³⁶ KNAPP, i. m. (5. jegyzet); KNAPP-TÜSKÉS, *Emblematics*, i. m. (5. jegyzet).

összekapcsolása;¹³⁷ a fősvény és a tékozló ember kívánt halála;¹³⁸ a halálon túli barátság és a halott rágalalmazása;¹³⁹ az erőszakos halál bosszúja;¹⁴⁰ az önkéntes halál elősegítésének tilalma;¹⁴¹ a nyelv mint az élet és a halál előidézője.¹⁴²

Megfigyelhettük azt is, hogy – eltekintve az egyházi, azon belül a jezsuita szerzők túlsúlyától, illetőleg kizárólagos jelenlététől bizonyos műfajokban – nincsenek markáns felekezeti különbségek sem a halállal kapcsolatos emblémák retorikai struktúrájában, sem képi világában, sem mondanivalójában. Alapvetően itt is a folyamatosan változó műfaji követelményrendszer, a gyakorlati igény és az egyéni invenció szabályozta a művek létrehozását, s a felekezeti hovatarozás másodlagos volt. A jelenségben közrejátszhatott az is, hogy a felekezeteket elválasztó teológiai elképzelések közül Magyarországon egyik sem vált fontos emblémaalkotó tényezővé.

Szerkesztésmód, képhasználat

A magyarországi forrásanyag túlnyomó részében az európai emblematika jól kidolgozott és begyakorolt szerkesztésmódjait, ismert metaforizációs technikáit vették igénybe. Leggyakoribb a háromrészes szerkezet különböző változatainak alkalmazása, számos esetben azonban elmarad az egykor valóságosan létező, látható és a reprezentációt szolgáló képek reprodukálása. Ez a megoldás elsősorban a temetéssel kapcsolatos nyomtatványokra és az emblematikus szentéletrajzokra jellemző. Oka lehet az anyagi lehetőségek és a megfelelő mesterek hiánya éppúgy, mint az alkalomhoz kapcsolódó gyors megjelenés igénye. Egy esetben elhagyták még a képleírásokat is, s csupán az emblémák mottóját, explikációját és a velük kifejezni kívánt gondolatot rögzítették.¹⁴³ Zsámboky emblémáiban szembetűnő az epigrammák elsődlegessége a képekkel szemben, amelyek néha új motívumokat tartalmaznak vagy egyáltalán nem kapcsolódnak a szöveghez.

Nem példa nélküli az a szerkezeti megoldás sem, amikor maga a képi ábrázolás hordozza az embléma minden elemét. A kép felső részén elhelyezett mottót a *pictura* követi, alatta néhány soros, általában verses explikációval. Ilyen elrendezés található például az *Argenis* fordításában, Arndt és Gerhard imádság- és elmélkedésgyűjteményeiben, továbbá Partinger Ferenc erkölcsstani kézikönyvében. A magyarázat elsősorban magukban a művekben és azok műfajában kereshető, mivel az emblémák itt mindig hosszabb prózai szövegeket kísérek, s hol lazábban, hol szorosabban kapcsolódnak azokhoz.¹⁴⁴ A meg-

¹³⁷ HENKEL–SCHÖNE, *i. m.* (8. jegyzet), 1365.

¹³⁸ HENKEL–SCHÖNE, *i. m.* (8. jegyzet), 521, 553–554.

¹³⁹ HENKEL–SCHÖNE, *i. m.* (8. jegyzet), 259, 789.

¹⁴⁰ HENKEL–SCHÖNE, *i. m.* (8. jegyzet), 1505.

¹⁴¹ HENKEL–SCHÖNE, *i. m.* (8. jegyzet), 1851.

¹⁴² HENKEL–SCHÖNE, *i. m.* (8. jegyzet), 731.

¹⁴³ *Funebris*, *i. m.* (75. jegyzet).

¹⁴⁴ BARCLAY–FEJÉR, *i. m.* (42. jegyzet); ARNDT–HUSZTI–BÉL, *i. m.* (65. jegyzet); GERHARD–INCZÉDY, *i. m.* (69. jegyzet); PARTINGER, *i. m.* (47. jegyzet).

szokott változatoktól eltérő, egyéni szerkezeti megoldást egyedül Lackner Kristóf fejedelmi tükrében találtunk.¹⁴⁵

A halállal kapcsolatos emblemikus képhasználat nagy változatosságot mutat, s a szokványos motívumok mellett egyedi kombinációk is megfigyelhetők. A képek kiválasztásának fontos szempontjai a meghökkentés és a meggyőzés szándéka, valamint a hatásosságra törekvés. A halál gondolatának felidézésére az antropomorf ábrázolás szolgáltatta a legkevesebb magyarázatot igénylő, széles körben elterjedt megoldást. A halál gyakran a késő-középkorban elterjedt módon, megszemélyesítve, a feloszlóban lévő emberi test vagy csontváz képében jelenik meg a képi narratíva részeként. Ez az ábrázolásforma nem igényelt különösebb magyarázatot, s az elmélkedésgyűjteményekben éppúgy megtalálható, mint a temetéssel kapcsolatos nyomtatványokban és az emblemikus szentéletrajzokban. Így például a csontváz-halál megállítja az embernek kiszabott időt vagy lándzsát dőf a haldokló szívébe.¹⁴⁶ Másutt fának támasztott létrán madárfészket rabol, vagy a fonó nő háta mögött állva, egyik kezében kaszát tartva, ollóval elvágja a fonalat,¹⁴⁷ illetve beporozza a frissen elkészült iratot.¹⁴⁸ Néhány ide tartozó kompozíciót csak leírásból ismerünk: eszerint a halál lehet kertész, fákat dönt és virágokat tép ki,¹⁴⁹ vagy asztalnál ül és pontot tesz a halott életkorát jelző szám után.¹⁵⁰

A halál kevésbé attraktív, redukált ábrázolása a koponya a csontokkal. Összetett szimbolikus környezetben (pl. lenyugvó Nap földgömbbel, szárnyas homokórával, bábérkoszorúval, nyitott könyvvel és harsonával)¹⁵¹ éppúgy felhasználták ezt a motívumot, mint egyszerűbb elemekkel kombinálva (pl. szárnyas víziórán, királyi jelvényekkel) és önmagában.¹⁵² További lehetőség, hogy a temetés jelenetével¹⁵³ vagy a nyitott koporsóban fekvő halottal¹⁵⁴ jelképezik a halált.

Több műfajban alkalmazták a lenyugvó Nap ábrázolását a halál és/vagy a mulandóság jelképeként. Zsámboky más halál-jelképekkel együtt használta a motívumot,¹⁵⁵ Saavedránál földgömbre helyezett, uralkodói jelvényekkel ellátott koporsót világít meg a lenyugvó nap.¹⁵⁶ Temetési kiadványokban a lenyugvó Nap képe önmagában¹⁵⁷ éppúgy a halált jelenti, mint mellékmotívumokkal (pl. lankadt napraforgóval,¹⁵⁸ melléknappal¹⁵⁹ és

¹⁴⁵ LACKNER, *i. m.* (23. jegyzet).

¹⁴⁶ SUCQUET-DEREKAY, *i. m.* (60. jegyzet), V.

¹⁴⁷ *Brachy*, *i. m.* (72. jegyzet), IX, L_{iv}; XIV, O_{2v}.

¹⁴⁸ DESPOTOVICH, *i. m.* (94. jegyzet), 22.

¹⁴⁹ *Symbola*, *i. m.* (90. jegyzet), III, VII.

¹⁵⁰ SCHARINGER, *i. m.* (82. jegyzet), Nr. 35.

¹⁵¹ ZSÁMBOKY, *i. m.* (7. jegyzet), 99.

¹⁵² LACKNER, *i. m.* (23. jegyzet), 143–146; SAAVEDRA, *i. m.* (37. jegyzet), 425–430.

¹⁵³ SCHARINGER, *i. m.* (82. jegyzet), Nr. 30.

¹⁵⁴ DESPOTOVICH, *i. m.* (94. jegyzet), 42.

¹⁵⁵ ZSÁMBOKY, *i. m.* (7. jegyzet), 99.

¹⁵⁶ SAAVEDRA, *i. m.* (37. jegyzet), 425–430.

¹⁵⁷ MARTONFI-GÖNTZI, *i. m.* (89. jegyzet), II.

¹⁵⁸ *Justa*, *i. m.* (83. jegyzet), D_{2r-v}.

¹⁵⁹ MARTONFI-GÖNTZI, *i. m.* (89. jegyzet), VI.

feljövő Holddal¹⁶⁰) kiegészítve. Az utóbbi megoldás nem hiányzik a szentéletrajzokból sem.¹⁶¹ A halál és a halálból feltámadó élet képi toposzaként széles körben alkalmazták a tűzben eléggő főnixet,¹⁶² s közismert szimbólumként kezelték a döglött számaron lakomázó madarakat¹⁶³ és a halála előtt legszebben éneklő hattyú motívumát.¹⁶⁴

Különösebb magyarázatra nem szoruló halál-jelképnek számított a fáról leesett érett gyümölcs motívuma.¹⁶⁵ Ennek speciális változata, amikor a fán gyümölcsök helyett emberi koponyák láthatók.¹⁶⁶ A különféle égi (napfogyatkozás)¹⁶⁷ és légköri (vihár szivárvánnyal)¹⁶⁸ jelenségek mellett a halálra utalhat az olvadó hó és a megfeneklett¹⁶⁹ vagy a kikötőbe érkezett, illetve ott álló hajó képe.¹⁷⁰ A halál és az idő múlásának együttes kifejezésére kedvelt motívumnak számít az óra.¹⁷¹ Ugyanakkor a másutt kedvelt halál-szimbólumok közül nem fordul elő például a sakkjáték,¹⁷² Narcissus,¹⁷³ a bagoly¹⁷⁴ és a krokodil.¹⁷⁵ Hiányoznak az olyan összetettebb jelenetek is, mint például a halál által húzott kocsin ülő anya gyermekével, vagy hogy a halál készen áll egy uralkodó által présbe szorított földgömb kiszabadítására.¹⁷⁶

Az antik mitológiával, irodalommal és az antikvitásban élt személyiségek sorsával összekapcsolt emblémák jelentős mértékben emelték a halállal kapcsolatos mondanivaló intellektuális színvonalát. Az antik példák ereje közismertté válásukkal és leegyszerűsödésükkel meggyengült ugyan a 18. századra, de ezek a kompozíciók még így is választékos megoldásnak számítottak. A Zsámboky *Emblematájának* itt elemzett emblémáiban előforduló antik és humanista utalások¹⁷⁷ imitációjára nem találtunk példát, viszont a 18. század elején készült halál-emblémák képi részén megjelent például P. Valerius konzul

¹⁶⁰ *Exuviae*, i. m. (92. jegyzet), XXIII, L_{IV}.

¹⁶¹ *Prima*, i. m. (100. jegyzet), XII, 34.

¹⁶² LACKNER, i. m. (23. jegyzet), 18; ARNDT–HUSZTI–BÉL, i. m. (65. jegyzet), 458.

¹⁶³ BARCLAY–FEJÉR, i. m. (42. jegyzet), II. kötet, V. könyv, I. rész, 507; GERHARD–INCZÉDY, i. m. (69. jegyzet), XLVI.

¹⁶⁴ Mellékmotívum: ZSÁMBOKY, i. m. (7. jegyzet), 94; fő motívum: *Exuviae*, i. m. (92. jegyzet), XX, L_{II}; *Lilietum*, i. m. (98. jegyzet), XVI, C_{1r}.

¹⁶⁵ *Exuviae*, i. m. (92. jegyzet), XX, L_{IV}; SCHWACHÓTZKY, i. m. (91. jegyzet), XXXV, E_{2v}–F_{1r}; HEVENESI, *Academicus*, i. m. (96. jegyzet), Nr. 24. Catsnál a fáról lehulló érett gyümölcs egyaránt jelképezi a megérett szerelmet és a halált. CATS, *Proteus*, 11, 1–3; HENKEL–SCHÖNE, i. m. (8. jegyzet), 179–181.

¹⁶⁶ PARTINGER, i. m. (47. jegyzet), 97.

¹⁶⁷ *Exuviae*, i. m. (92. jegyzet), XXIV, L_{IV}–L_{2r}; MAYR, i. m. (99. jegyzet), V, B_{2r}.

¹⁶⁸ *Dij*, i. m. (97. jegyzet), X, b_{2r}; *Lilietum*, i. m. (98. jegyzet), XVII, E_{2r}.

¹⁶⁹ ZSÁMBOKY, i. m. (7. jegyzet), 46.

¹⁷⁰ *Exuviae*, i. m. (92. jegyzet), XIX, L_{1r}; *Symbolographia*, i. m. (78. jegyzet), XIII. – A kikötőben vagy vízparton lehorgonyzott hajóval szimbolizálták például az 1622-ben szentté avatott Xavéri Ferenc halálát 1676-ban. Carlo BOVIO, *Rhetoricae suburbanum*, Romae, 1676, [Nr.] 11.

¹⁷¹ HEVENESI, i. m. (50. jegyzet), 142–144; VARGYASSI, i. m. (84. jegyzet), 23.

¹⁷² HENKEL–SCHÖNE, i. m. (8. jegyzet), 1305–1306; MATHIEU–CASTELLANI, i. m. (2. jegyzet), 50–53, 58–61.

¹⁷³ MATHIEU–CASTELLANI, i. m. (2. jegyzet), 75–79.

¹⁷⁴ HENKEL–SCHÖNE, i. m. (8. jegyzet), 891–892; MATHIEU–CASTELLANI, i. m. (2. jegyzet), 94–98.

¹⁷⁵ HENKEL–SCHÖNE, i. m. (8. jegyzet), 674; MATHIEU–CASTELLANI, i. m. (2. jegyzet), 98–102.

¹⁷⁶ HENKEL–SCHÖNE, i. m. (8. jegyzet), 969, 1427.

¹⁷⁷ ZSÁMBOKY, i. m. (7. jegyzet), 116, 193, 194–195, 228–229, 46, 23.

halála, a Héraklész oszlopai között áthaladó és kikötő hajó, valamint az antik áldozati oltáron eléggő bárány motívuma.¹⁷⁸

A biblikus ismeretekre épülő és a keresztény hit elemeiben való jártasságot feltételező szimbólumok alkalmazása a 17. század második felétől többszörösen meghaladta az antik és humanista eredetű motívumokét. Ez részben magyarázható az utóbbiak halál utáni sorsra és boldogulásra vonatkozó, a keresztény elképzelésekkel gyakran ellentétes jelentésével. Egyszerű képi toposzokat (pl. puttók a felhőkben)¹⁷⁹ éppúgy alkalmaztak, mint az Ó- és az Újszövetségből merített, összetettebb értelmű képeket, mint például az Ararát hegyén megpihenő Noé bárkája, a mennyei jegyesség és Jézus mint jó pásztor ábrázolása.¹⁸⁰

Összegezve az elmondottakat, a tanulmányban szerettük volna felhívni a figyelmet az emblematisz kifejezőmód, azon belül a különböző műfaji diskurzusok közti motívumok kapcsolatának vizsgálatának egyik kiaknázatlan lehetőségére. Célunk az volt, hogy feltárjuk a halál-motívum emblematisz használatának különféle megjelenési formáit, műfaji kontextusát és funkcióit, s egyetlen példán szemléltessük az irodalmi motívumok, a kapcsolódó eszmék és ikonográfiai toposzok változatosságát és hagyományozódását. Az emblémákat nem elszigetelt jelenségként, hanem kulturális, történeti és irodalmi kontextusukkal együtt vizsgáltuk, s az embléma normatív meghatározása helyett a pragmatikus és összehasonlító szempontokat állítottuk előtérbe.

Ismét bebizonyosodott, hogy az emblematisz irodalom az intertextualitást érintő vizsgálatok elsőrangú területe, s kiválóan alkalmas hosszú távú poétika- és retorikatörténeti, eszme- és művelődéstörténeti folyamatok dokumentálására. Láthatóvá vált a folyamat, melynek során az emblematisz kifejezőmód új műfajokban jelent meg, illetőleg fontos szerepet játszott ezek létrejöttében, majd a motívumok ismétlődése és jelentésvesztése révén megkezdődött a forma kiüresedése. Megfigyelhetjük szöveg és kép kapcsolatának változatos formáit, nyomon követhetjük a moralizációs célkitűzés átalakulását, s megragadhatjuk a halállal kapcsolatos emblémák különböző társadalmi funkcióit.

A vizsgálat felhívja a figyelmet arra is, hogy a latin nyelvű emblémásműveknél kiemelt helyet kell kapniuk mind az emblémakutatásban, mind a neolatin irodalom vizsgálatában, s nem hagyhatók figyelmen kívül a nyelvi határokat átlépő eszmetörténeti, tárgy-történeti vagy más szempontokat előtérbe helyező összehasonlító vizsgálatokban sem. Az itt kapott képet érdemes lenne összevetni a más műfajokban megjelenő halál-felfogásokkal. Ideje lenne elkészíteni Zsámboky *Emblématájának* és Lackner emblematisz műveinek kritikai kiadását, s módszeresen meg kellene vizsgálni az emblematisz irodalom kapcsolatát az alkalmi költészet más formáival.

¹⁷⁸ *Posthuma*, i. m. (77. jegyzet), VIII, D_{21-v}; *Symbolographia*, i. m. (78. jegyzet), XIII; *Dij*, i. m. (97. jegyzet), XI, a₂.

¹⁷⁹ WEBER, i. m. (33. jegyzet).

¹⁸⁰ *Brachy*, i. m. (72. jegyzet), XVI, P_{2v}; *Exuviae*, i. m. (92. jegyzet), XXVII, L_{21-v}.